

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

NƏCƏFZADƏ FAMIL NƏCƏF OĞLU

**“MÜASİR DÖVRDƏ MİLLİ İNNOVASİYA SİSTEMİNİN
FORMALAŞMASININ MAKROİQTİSADİ PROBLEMLƏRİ”**

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqamətin şifri və adı:

060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma:

“İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:

i.f.d., b/m. M.M. Mürsəlov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. İ.M. Mahmudova

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. M.A. Əhmədov

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
I FƏSİL. MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASININ MAKROİQTİSADI PROBLEMLƏRİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI	8-35
1.1. Davamlı iqtisadi inkişaf şəraitində milli innovasiya sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları	8-19
1.2. İnnovasiyalı idarəetmə, innovasiya prosesi və onun xüsusiyyətləri	19-24
1.3. İnnovasiya sistemi və onun səmərəliliyinin artırılması məsələləri	24-35
II FƏSİL. MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASININ MÜASİR MAKROİQTİSADI AMİLLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	36-59
2.1. İnnovasiya və innovasiya layihələrinin iqtisadiyyatda rolunun təhlili ...	36-43
2.2. Azərbaycan Respublikasında milli innovasiya sisteminin formalaşmasının mərhələləri və istiqamətləri	43-59
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİNİN YARADILMASI VƏ İNKİŞAFININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	60-81
3.1. Milli innovasiya sisteminin yaradılması problemləri və onun aradan qaldırılması istiqamətləri	60-70
3.2. Dövlətin innovasiya siyasəti və milli innovasiya sisteminin təkmilləşdirilməsində onun rolu	71-81
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	82-84
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	85-89

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin sonlarında dünyada iqtisadi inkişafın xarakteri və şərtlərini dəyişdirən informasiya-texnologiya inqilabı baş vermişdir. Bunun nəticəsində sənayedə texnika və texnologiyanın tətbiqi ictimai tərəqqinin aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir. İqtisadi inkişafın xarakterik şərtlərinin tamamilə yeni bazaya əsaslanması isə cəmiyyətin modernləşməsini tələb edir. Hazırda sosiomədəni transformasiyanı milli tranzitin iki aspekti - iqtisadi və siyasi modernləşmə müəyyən edir. Bu transformasiyanın əsas mahiyyəti inkişaf dərəcəsi, siyasi və iqtisadi hazırlıq səviyyəsi müxtəlif olan cəmiyyətlərə üçüncü demokratik dalğanın genişlənməsi ilə əlaqədar idxal edilən şəffaflıq, yeni idarəetmə stereotipləri, digər davranış və sosiomədəni normalar və arxetiplər şəklində təzahür edir.

Nəzəriyyəyə əsasən, innovasiyalaşdırma dedikdə ənənəvi qapalı cəmiyyətdən “müasir açıq cəmiyyətə” aparan sənayeləşmə, sekulyarizasiya, urbanizasiya, məkan və sosial mobilliyin artırılması və s. başa düşülür. Ən ümumi şəkildə innovasiyaların tətbiqi cəmiyyətin iri maşınlı istehsala və qanunlara əsaslanan və ictimai həyatdan rəşional idarə olunan cəmiyyətə keçilməsi prosesidir.

Innovasiyaların tətbiqi prosesi çərçivəsində adətən aşağıdakı dəyişikliklər baş verir: bütün ictimai münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və həyat ukladının dəyişdirilməsi; konfliktlərin tənzimlənməsi və ictimai problemləri həll edən yeni prosedur və mexanizmlərin meydana gəlməsi; ayrı-ayrı fərdlərin şüurluluğunun və müstəqilliyinin artması; idarəetmə sahəsində əmtəə-pul münasibətlərinin maksimum dərəcədə yayılması; yeni qabaqcıl texnologiyanın yaranması; menecer və mzdlu işçilərin peşələr üzrə ixtisaslaşmasının yüksək səviyyəsinə nail olunması; sosial münasibətlərin dəyişdirilməsi - mobil olmayan cəmiyyətdən yüksək sosial mobilliyə və sosial rəqabətə əsaslanan dinamik cəmiyyətə keçilməsi.

Ənənəvi cəmiyyətdən müasir və yaxud industrial (və yaxud postindustrial və ya informasiya) cəmiyyətinə keçilməsi kimi mürəkkəb prosesin mühüm tərkib hissəsi innovasiyaların tətbiqinin səmərələşdirilməsidir. Onun əsas məzmunu isə

iqtisadi sistemin dəyişdirilməsidir. Hər hansı bir innovasiyanın tətbiqi güclü iqtisadi iradəni tələb edir.

Müstəqil Azərbaycan dövləti ölkədə sosial-iqtisadi və təsisat-struktur sahəsində köklü dəyişikliklər aparılması, şəffaflığın genişləndirilməsi, cəmiyyətin yeni konturlarını müəyyən edən ən perspektivli iqtisadi siyasətin aparılması yolunu tutmuşdur. Azərbaycanda müstəqillik illərində ardıcıl olaraq həyata keçirilən liberallaşdırma və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması xətti milli innovasiya sisteminin və innovasiyaların tətbiqinin səmərəliyinin təməl daşındır. İnnovasiyalaşma cəmiyyətin yenidən qurulmasının mühərriki olan iqtisadi modernləşməyə də yaşıl işıq yandırır.

İqtisadi inkişaf strategiyası məhdud təsərrüfat resurslarının, ilk növbədə, investisiya ehtiyatlarının iqtisadiyyatın, o cümlədən milli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməsini təmin etməlidir. Çünki ölkəmizdə bir çox sənaye sahələrində tətbiq edilən texnologiyanın və müvafiq olaraq məhsuldarlıq və rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi hələ də aşağıdır. Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin çoxunda rəqabət qabiliyyəti təbii üstünlüyə (ucuz işçi qüvvəsinə, ucuz xammala) əsaslanır. Son məhsulun rəqabət qabiliyyəti isə onlarda nisbətən aşağı səviyyədədir. Bir sıra sənaye sahələrinin bu yolla inkişafı ciddi çətinliklər törədir. Sənayenin inkişafında yeni mərhələ bütün istehsal aparatının modernləşməsinə və onun yenilənməsi üçün investisiyaların artırılmasına əsaslanmalıdır.

Son illərdə dövlətin iqtisadi siyasətinə müvafiq olaraq müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində ölkəmizin iqtisadi inkişafı sürətlənmişdir. Bununla yanaşı, qlobal iqtisadi böhran zamanı ölkədə iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsi və milli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkə sənayesinin keyfiyyət baxımından daha da modernləşməsi siyasətinin ardıcıl olaraq aparılmasını tələb edir. Bu isə dövlət ilə özəl sektorun getdikcə artmaqda olan gücünün və səylərinin birləşdirilməsi əsasında mümkündür.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Yeni texnologiyaların tətbiqi sahələrində innovasiya fəaliyyətinin və milli innovasiya sisteminin formalaşması Azərbaycan iqtisadçıları tərəfindən də diqqətlə tədqiq olunmaqdadır. Ölkədə innovasiya prosesinin müxtəlif istiqamətləri akadem. Ə.Abbasov, prof. T.Quliyev, prof. K.Şahbazov, prof. T.Hüseynov, prof. A.Abbasov, prof. Q.Manafov, prof. T.Əliyev, prof. F.Qasimov, prof. Z. Nəcəfov, dos. N.Qurbanov, dos. N.Xudiyev, dos. A. Hüseynova və başqa alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Milli innovasiya sistemi və innovasiya fəaliyyətinə dair bir çox əsərlər yazılmış və tədqiqat işləri aparılmış olsa da, Azərbaycanda innovasiyaların tətbiqinin səmərələşdirilməsinin kompleks şəkilində araşdırılmasına həsr olunmuş elmi əsərlər çox azdır.

Innovasiyaların tətbiqinin səmərələşdirilməsinin mexanizminin ayrı-ayrı elementləri tarixi köklərə malik olsa da, onun sistemli elmi təhlili ilk dəfə iqtisadçı alimlər (Y.Şumpeter, P.Druker, A.Aaker, C.Qelbreyt, M.Kastels, N.Kondratyev, A.Ançiskin, D.Lvov, İ.Qurkov, V.Medinski, K.Şapira və b.) tərəfindən verilmişdir. Öz dövrlərinə və tədqiqatlarının məqsədlərinə müvafiq olaraq, onlar əsas etibarlı ilə innovasiyanın tətbiqinin təşəkküləmə və ilkin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmişlər. Bu iqtisadçılar müxtəlif nəzəri məktəb və cəryanlara məxsus olsalar da, onları müasir dünyada innovasiyanın tətbiqinə alternativ görməmələri birləşdirirdi.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıda duran məqsəd Azərbaycan Respublikasında davamlı sosial-iqtisadi inkişafının əsası olan yeni texnologiyaların tətbiqi sahələrində innovasiyaların elmi nəzəri metodoloji əsaslarını, səmərələşdirilməsi amillərinin xüsusiyyətlərini, həmçinin milli innovasiya sisteminin və innovasiyaların tətbiqinin xüsusiyyətləri və onların idarə olunmasının şərtlərinin təkmilləşdirilməsi elementlərini müəyyən etməkdir.

Həmin məqsədlərə nail olmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

– Milli innovasiya sisteminin və innovasiyaların tətbiqinin öyrənilməsində mövcud nəzəri-metodoloji yanaşmaların ümumi qanunayğunluqlarının araşdırılması;

– İnnovasiyalı idarəetmə anlayışı və onun xüsusiyyətlərini dəyərləndirməklə iqtisadi məzmununun öyrənilməsi;

– İnnovasiya sistemi və onun səmərəliliyinin artırılması məsələləri;

– Milli innovasiya sisteminin formalaşmasının müasir makroiqtisadi amillərinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

– İnnovasiya və innovasiya layihələrinin iqtisadiyyatda rolunun təhlili;

– Azərbaycan Respublikasında milli innovasiya sisteminin formalaşmasının mərhələləri və istiqamətlərinin tədqiqi;

– Azərbaycanda milli innovasiya sisteminin yaradılması və inkişafının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri;

– Milli innovasiya sisteminin yaradılması problemləri onun aradan qaldırılması istiqamətləri;

– Azərbaycanın müxtəlif sənaye sahələrində investisiya-innovasiya fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi problemlərinin təhlili;

– Dövlətin innovasiya siyasəti və milli innovasiya sisteminin təkmilləşdirilməsində onun rolunun araşdırılması.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Tədqiqatın **predmetini** Azərbaycan Respublikasının davamlı sosial-iqtisadi inkişafının milli innovasiya sisteminin yaradılması və innovasiyaların tətbiqinin səmərələşdirilməsi vasitəsi ilə tənzimlənməsi və bu prosesdə ölkənin sənaye sahələrində investisiya-innovasiya fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi təşkil edir. Tədqiqatın **obyektı** isə Azərbaycan Respublikasında bu sahədə yaranan münasibətlər seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin innovasiyaların tətbiqinə dair fərman və sərəncamları, Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanun və qərarlar, dövlət

proqramları, hökumətin qərarları və müvafiq normativ sənədlər, ölkənin və xarici ölkə alimlərinin bu mövzuya dair elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat prosesində - məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli və sistemli təhlil, analitik-statistik tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat, Vergilər, Maliyyə, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliklərinin, Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi, Ekoloji İnnovasiya Mərkəzinin materialları və bir sıra başqa təşkilatların statistik məlumatları, hesabatları, internet şəbəkəsində mövzuya dair informasiyalar təşkil etmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, 5 cədvəl və 5 şəkli özündə əks etdirən 89 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL. MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASININ MAKROİQTİSADI PROBLEMLƏRİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Davamlı iqtisadi inkişaf şəraitində milli innovasiya sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları

Hal-hazırda innovasiya fəaliyyəti sahəsində ümumi qəbul olunmuş konkret terminologiya olmamasına baxmayaraq tədqiqat obyektindən və predmetindən asılı olaraq, iqtisadi ədəbiyyatlarda innovasiyanı proses, sistem, yenilik, dəyişiklik və nəticə kimi nəzərdən keçirirlər. XX əsrin 30-cu illərində innovasiya haqqında tədqiqatların əsasını qoyan Avstriya iqtisadçısı Y.Şumpeter özünün “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” əsərində innovasiyaya texniki dəyişikliyin iqtisadi təsiri kimi baxaraq istehsal funksiyası çərçivəsində innovasiya sahibkarlığının mahiyyətini tapmağa cəhd etmiş və innovasiya prosesləri nəzəriyyəsinin əsaslarını tədqiq etmişdir. Yeniliyə texnologiyanın və idarəetmənin dəyişməsi kimi baxan alim, innovasiya prosesində sahibkarın rolunu qeyd etməklə, onu ixtira ilə yenilik arasında əlaqələndirici adlandırmışdır.

Ümumi iqtisadi ədəbiyyatlarda “innovasiya” termini potensial elmi-texniki tərəqqinin yeni məhsul və texnologiyalarda öz əksini tapması kimi şərh olunur. Müxtəlif alimlər “innovasiya” anlayışını öz tədqiqat obyektinə və predmetlərindən asılı olaraq aşağıdakı kimi təhlil edirlər:

İqtisadi ədəbiyyatlarda “innovasiya” anlayışına dair müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olar. “İnnovasiya” anlayışı ilk dəfə XIX əsrdə mədəniyyətsünaslıq üzrə elmi tədqiqatlarda bir mədəniyyətin bəzi elementlərinin digər mədəniyyətlərə daxil olmasını ifadə edirdi. Belə ki, burada əsas məsələ Avropa mədəniyyətinə Afrika və Asiya cəmiyyətlərinin ənənələrinin daxil olmasını özündə əks etdirirdi.

T.Ə.Quliyev göstərir ki, innovasiya yenilikdir, yeni fikrin məhsuludur (5, səh. 438).

İnnovasiya idarəetmə obyektinin dəyişdirilməsi və iqtisadi, sosial, ekoloji, elmi-texniki və digər növ effektin alınması məqsədi ilə yeniliklərin tətbiqinin son

nəticəsidir. İnnovasiya bazar iqtisadiyyatına uyğun elm və texnikanın nailiyyətləri əsasında istehlakçıların tələbatını ödəmək məqsədi ilə yeni əmək məhsullarını təklif etmək üzrə tədbirlər olub, investisiyanın keyfiyyət tərəfini xarakterizə edir. İnnovasiya prosesini elmi biliyin innovasiya şəklinə düşməsi kimi yaxud ideyanın məhsul, texnologiya və ya xidmətə çevrilməsi prosesi kimi müəyyən etmək olar. İnnovasiya dedikdə, aparılmış elmi tədqiqat yaxud edilmiş kəşf nəticəsində istehsalata tətbiq olunur və özündən əvvəlki analoqundan keyfiyyətcə daha yaxşı olan obyektə nəzərdə tutur (4, səh. 63), (13, səh. 8), (53, səh. 147), (52, səh. 102).

İnnovasiya – praktiki fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya mütərəqqi texnoloji proses, bazarda realizə edilən yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul formasını almış innovasiya fəaliyyətinin son nəticəsidir.

Fraskati rəhbərliyinə istinadən, (OESP 1993-cü ildə İtaliya şəhəri olan Fraskatidə qəbul olunub) “innovasiya” – bazara daxil edilmiş, praktiki fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş proses və yaxud sosial xidmətlərə yeni yanaşma, həmçinin yeni və ya mütərəqqiləşdirilmiş məhsul şəklini alan fəaliyyətin son nəticəsi kimi müəyyən edilir.

“Elmi-Texniki Tərəqqi” lüğətində innovasiya anlayışı yeni məmulat növlərinin, texnologiyaların, yeni təşkilati formaların tətbiqinə və işlənilib hazırlanmasına, yaradılmasına yönəldilmiş yaradıcılıq fəaliyyətini özündə əks etdirir (50, səh. 253).

Beləliklə, innovasiyanın dərk edilməsinə müxtəlif yanaşmaların təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, innovasiyanın məxsusi məzmunu dəyişikliklərdən (yeniliklərdən) ibarətdir və innovasiya fəaliyyətinin - innovasiya menecmentinin əsas funksiyası bu dəyişiklikləri optimal idarə etməkdir.

Y.Şumpeter bu cür dəyişikliklərin əsas beş tipini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

- 1) Yeni texnika, yeni texnoloji proseslərdən yaxud istehsalın yeni bazar təminatından istifadə olunmasını;
- 2) Yeni xüsusiyyətlərə malik məhsulun tətbiqini;
- 3) Yeni xammaldan istifadə olunmasını;

4) İstehsalın təşkilində və onun texniki-material təminatında dəyişikliklər olunmasını;

5) Yeni satış bazarının meydana gəlməsini (51, səh. 349).

İnnovasiya prosesi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- Yeni növ məhsulun mənimsənilməsi və buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi;
- Yeni maşın, avadanlıq və materialların istehsala tətbiqi;
- Yeni texnologiyaların və məhsulun yeni istehsal üsullarından istifadə olunması;
- İstehsalın təşkili və idarəetmənin mütərəqqi metodları, vasitələri və qaydalarının tətbiqi və s.

İnnovasiya prosesi əmək məhsuldarlığının artırılması, tədavül xərclərinin aşağı salınması və məhsul satışında keyfiyyət tələbatlarının yüksəldilməsi və qiymətin azadılması ilə xarakterizə olunur. Bununla yanaşı yeniliklərin dəqiq mexanizminə güvənərək şirkətlər öz məhsullarının rəqabətə davam gətirməsini təmin edir və tələbatın formalaşmasında təşəbbüsü əldə saxlayırlar.

Elmi-texniki tərəqqi və istehsalın inkişafı nöqtəyi-nəzərindən innovasiya fəaliyyəti əsasən beş növdə fərqləndirilir:

1. Böyük innovasiya. Bunların nəticəsində inqilabi yeniliklər həyata keçirilir ki, istehsal strukturunu, idarəetməni və iqtisadi inkişafın sürətini kökündən dəyişir;

2. Radikal innovasiya. Elmi ideyalar və ixtiralarla nəticələnir ki, bunların da əsasında texnoloji sistemlərin keyfiyyətinin kökündən dəyişdirilməsi və yeni istehsal sahələrinin yaranması mümkün olur.

3. Prinsipial innovasiya. Böyük ixtiralar və elmi-texniki təkliflər ilə nəticələnir ki, bunların da bazasında texnikanın yenisi ilə əvəz olunması, fundamental elmi prinsipin saxlanması şərti ilə yeni texnologiya meydana gəlir.

4. Təkmilləşdirilmiş innovasiya. Mövcud texnologiyanın, obyektlərin, məhsulun və texnikanın təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş innovasiyadır. Bunun nəticəsində yeni ixtiralar meydana gəlir ki, onlar da buraxılan məhsulun əsas texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

5. Sadə innovasiya. Bunun vasitəsi ilə istehsalda istifadə olunan texnika və texnologiyanın texniki-iqtisadi göstəricilərinin bir müddət saxlanmasına nail olunur.

Innovasiyaların belə təsnifatlaşdırılması dünya bazarında liderliyi əldən verməmək, kapitalın investisiya riskini azaltmaq və elmi-texniki inkişafın idarə olunması strategiyasının formalaşması zamanı istifadə etmək üçün əsasdır.

Yenilikləri əsasən iki qrupa bölmək olar: maddi-texniki və sosial yeniliklər.

1. Maddi-texniki yeniliklərə aiddir:

- a. texnika (avadanlıqlar, cihazlar, EHM və s.);
- b. texnologiya (istehsal prosesləri);
- c. sənaye materialları (xammal və son məhsul).

2. Sosial yeniliklərə aiddir:

- a. iqtisadi (yeni vergi sistemi, qiymətləndirmə, əmək haqqı sistemi, göstəricilər və s.);
- b. təşkilati-idarəetmə (yeni təşkilati strukturlar, qərarların hazırlanması və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət və s.);
- c. sosial idarəetmə (icra, səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətində dəyişikliklər, tərbiyə işi, rəhbərin seçilməsi və s.);
- d. hüquqi (əsasən təsərrüfat qanunvericiliyində baş verən dəyişikliklər);
- e. pedaqoji (tədris metodları, tərbiyə metodları).

Maddi-texniki və sosial yeniliklər arasında qarşılıqlı əvəzolunmalar vardır. Belə ki, müəssisədə əmək məhsuldarlığı yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqi vasitəsi ilə və həmçinin əməyin təşkili və stimullaşdırılmasının mütərəqqi formalarının tətbiqi sayəsində artırıla bilər. Bəzi hallarda ikinci yol daha əlverişli və ucuz başa gəlir.

Beləliklə, innovasiya biznesi müxtəlif sahələrdə yeniliklərin, yeni qaydaların yaradılması və təcrübədə istifadə edilməsi prosesidir. Sənaye müəssisələrinin elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri əsasında modernləşdirilməsi, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi, bazarda son dərəcə sərt rəqabətə davam gətirə bilən yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalının artırılması innovasiya biznesinin

inkişafından daha çox asılıdır. İnnovasiya sferasında iqtisadi mühitin dəyişilməsini müəyyənləşdirən bir çox vəziyyətləri təhlil etmək və onları biznes fəaliyyətində nəzərə almaq olduqca vacib məsələdir.

İnnovasiya fəaliyyətinin sosial nəticələrinin qiymətləndirilməsinə çoxlu sayda mürəkkəb metodoloji baxışlar mövcuddur. Bunu nəzərə alaraq sosial məqsəd və sosial səmərə hər bir layihədə əsas kriteriya kimi qiymətləndirilməklə çıxış etməlidir.

Qlobal innovasiya indeksi - ölkədə innovasiyanın ölçülməsi üçün ümumiləşdirilmiş göstərici olub, Boston Konsaltinq Qrupu (Boston Consulting Group - BCG), Milli İstehsalçılar Assosiasiyası (National Association of Manufacturers - NAM), İstehsal İnstitutu (Manufacturing Institute - MI) və Milli İstehsalçılar Assosiasiyasının müstəqil elmi-tədqiqat mərkəzi ilə birgə işlənmişdir. NAM hesab edir ki, bu göstərici “özünə görə böyük və hər şeyi əhatə edən innovasiya indeksidir”.

Qlobal innovasiya indeksinin qiymətləndirilməsi böyük tədqiqatın bir hissəsidir, hansı ki, innovasiya fəaliyyəti ölkələrdə həm kommertiya nəticələri kimi baxılmış, həm də ölkələrin öz siyasətində rəğbətləndirmə və innovasiya fəaliyyətini dəstəkləmədə aktivliyi nəzərdən keçirmişdir. Tədqiqat sorğusunda 1000-dən çox şirkət rəhbərləri – Milli İstehsalçılar Assosiasiyasının istehsal üzrə üzvləri, 30 rəhbər ilə əsaslı müsahibələr və “innovasiyanın cəlbediciliyi” üzrə 110 ölkə və ABŞ-ın 50 ştatında müqayisələr aparılmışdır. Tədqiqatın nəticələri “İnnovasiya imperativ istehsalı” hesabatında dərc olunmuşdur: “ABŞ öz cəlbediciliyini necə bərpa edə bilər”.

Hesabatda yalnız ölkədəki effektivlik deyil, həmçinin innovasiyanın stimullaşdırılması üçün şirkətlər nə edir və nə etməyə çalışırlar mövzusunda da baxılmışdır. Bu hesabatda innovasiya fəaliyyətinin yeni siyasi göstəriciləri, vergi imtiyazları, immiqrasiya siyasəti, təhsil və intellektual mülkiyyət sahəsi də nəzərə alınmışdır.

Sonuncu dəfə bu sahə üzrə müvafiq reyting 2009-cu ilin mart ayında dərc olunmuşdur. Ölkələri sıralamaq üçün, tədqiqatda həm innovasiyaya giriş, həm də

innovasiya nəticələri öyrənilmişdir. İnnovasiyaya girişin qiymətləndirilməsində hökumətin fiksəl siyasəti, təhsil və innovasiya infrastrukturunu sahəsində siyasət nəzərə alınmışdır. İnnovasiya nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün patentlər, texnologiyaların ötürülməsi və digər nəticələr - ETTKİ, qərarvericilik fəaliyyətinin effektivliyi, məsələn, əmək istehsalı, səhmdarların ümumi gəliri, innovasiyanın biznesin miqrasiyasına və iqtisadi mühitə təsiri nəzərə alınmışdır. Aşağıdakı cədvəldə ilk iyirmi ölkə və Azərbaycan üçün Qlobal innovasiya indeksi üzrə reyting verilmişdir. Azərbaycan ümumi reyting cədvəlində 110 ölkə arasında 68-ci yerdə qərarlaşmış və Cənubi Qafqazda bu göstərici üzrə liderdir.

Reyting №	Ölkələr	Ümumi	İnnovasiyaya giriş	İnnovasiya fəaliyyəti
1	 Cənubi Koreya	2.26	1.75	2.55
2	 ABŞ	1.80	1.28	2.16
3	 Yaponiya	1.79	1.16	2.25
4	 İsveç	1.64	1.25	1.88
5	 Hollandiya	1.55	1.40	1.55
6	 Kanada	1.42	1.39	1.32
7	 Böyük Britaniya	1.42	1.33	1.37
8	 Almaniya	1.12	1.05	1.09
9	 Fransa	1.12	1.17	0.96
10	 Avstraliya	1.02	0.89	1.05
11	 İspaniya	0.93	0.83	0.95
12	 Belçika	0.86	0.85	0.79
13	 Çin	0.73	0.07	1.32
14	 İtaliya	0.21	0.16	0.24
15	 Hindistan	0.06	0.14	-0.02
16	 Rusiya	-0.09	-0.02	-0.16
17	 Meksika	-0.16	0.11	-0.42
18	 Türkiyə	-0.21	0.15	-0.55
19	 İndoneziya	-0.57	-0.63	-0.46
20	 Brazilya	-0.59	-0.62	-0.51
68	 Azərbaycan	-0.54	-0.48	-0.54

Cədvəl 1. 2009-cu il üçün Qlobal innovasiya indeksi üzrə reyting

XX əsrin sonunda aparılan dünya iqtisadiyyatının inkişafının təhlili aşağıdakı tendensiyaları təyin etmişdir:

➤ Postindustrial əsrdə (1950-1980-ci illər)

- Texniki tərəqqi bazarda tələb və təklifin təlabatını dəyişir;
- ETTKİ-nə qoyulan yatırımların sürətli artımı;
- Beynəlxalq bazarların inkişafı;
- İstehsal texnologiyalarının sürətli dəyişməsi.

➤ 80-ci illər üçün səciyyəvidir:

- Daxili bazarların doyumluluğu;
- Sürətli texnoloji tərəqqi;
- Rəqabətin kəskinliyi, ixracatın qabaqlayıcı inkişafı;
- ETTKİ-nin qloballaşmasının tendensiyası.

➤ 90-cı illərdə müşahidə olunmuşdur:

- Rəqabətin daha da kəskinləşməsi;
- Dünya iqtisadiyyatının artan qloballaşma tendensiyası;
- İnnovasiya dövrlərinin ixtisarı və yeni məhsulların emalının yüksək dəyəri;
- ETTKİ-nin güclü potensialı, bazar uğurunun meyarı texniki səviyyə və

innovasiyasının sürəti olması;

– Kompyuter şəbəkələrinin inkişafı ETTKİ-nin, marketinqin, istehsalın, zamanın real miqyasında praktiki sıxlaşmaya səbəb olur.

Belə ki, dünya iqtisadiyyatının inkişafında aşağıda göstərilən 2 əsas tendensiyanı göstərmək olar:

1. Onun qloballaşması;

2. İnnovasiyaların kəskin artmasının mahiyyəti, xüsusilə də iqtisadiyyatda ETTKİ-nin.

Təbii ki, bu tendensiyaların inkişafı bir-birindən ayrı olmayıb, iqtisadiyyatın qloballaşması öz nəticəsi ilə ETTKİ korporasiyasının bir hissəsinin ölkədən köçürülməsini nəzərdə tuturdu. Xaricdə metropoliyaya uyğun gələn innovasiyanın intensivləşdirilməsi, hansı ki, öz əksini strateji menecmentlik korporasiyasında,

qlobal fəaliyyət sahəsində genişləndirərək tapmışdır. İnnovasiyanın əhəmiyyətinin artması firmanın strateji ehtiyatı olaraq həqiqətən, strateji və innovasiya menecment firmasının sıxlığına gətirib çıxarmışdır və onu vahid intizama çevirmişdir, hansı ki, əsas mənbəyi menecment bilgiləri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiyaların belə inkişafı demək olar ki, son beş ildə yaranmışdır.

İnnovasiya biznesini 2 nöqtəyi-nəzərdən incələmək mümkündür:

1. Şirkətlərin başlıca olaraq strateji cəhətdən təmin edilməsi, hansı şirkətlərə görə innovasiya əslində onlar üçün əsas biznes növü deyil;

2. Biznes növü kimi, hansıların ki, məhsulu konkret olaraq elmi, elmi-texniki və digər nəticələr olaraq müxtəlif sahələrdə yenilik mənbəyi kimi istifadə oluna bilər.

M. Porter bilavasitə şirkətin rəqabət üstünlüyünü innovasiyanın inkişafında aşağıdakı kimi göstərir:

“Hər müvəffəqiyyət qazanmış şirkət öz xüsusi strategiyasından istifadə edir. Lakin müvəffəqiyyətli şirkətin xarakter və evalyusiyası onun öz bünövrəsi ilə eynidir. Şirkət rəqabət üstünlüyünü innovasiyaların vasitəsi ilə əldə edir. Onlar yeniliklərə yaxınlaşaraq, sözün əsl mənasında həm yeni texnologiyaları, həm də yeni iş yerlərini istifadə edirlər. Yeniliklərin yönəldilməsi sahəsində şirkət rəqabət üstünlüyünü əldə edir və bundan sonra şirkət yenilikləri yüksəkliklərə görə sabitləşdirir. Rəqib şirkətlər o zaman qalib gələ bilər ki, innovasiyaların yeniləşməsi və tətbiqi öz təsirini itirmiş olsun”.

Bu səbəbdən şirkətlərin innovasiya biznesinin mahiyyəti, şirkətin əsas məşğuliyyəti olaraq kəskin artır. Buna misal olaraq, çoxsaylı ETTKİ büroları, konsaltinq firmaları, biznes xidmətlərinin təklifini göstərmək kifayətdir. Məlumdur ki, bazarda alıcılar tərəfindən yalnız ETTKİ-nin təklif etdiyi 5% yeni məhsulları öz alıcısını tapır. Belə vəziyyətin əsas səbəblərindən bir qayda olaraq ETTKİ-nin səhv seçilmiş portfeli, kompleks marketinq düzəlişlərinin texniki, iqtisadi, investisiya və istehsal nöqtəyi-nəzərinin olmamasıdır. Çox hallarda ETTKİ-nin həyata keçirilməsində onun strateji əhəmiyyətinin mahiyyəti nəzərə alınmır, şirkətin

fəaliyyətinin strateji nöqtəyi-nəzərdən razılığının olmaması, (strateji planlaşma metodu, imic, riskə getmək), həmçinin ETTKİ-nin nəticələrinin müvəqqəti baxışla həyata keçirilməsi (tiraj və yeni məhsulun satışı). Bunların hamısı ETTKİ-nin vahid metodoloji idarə olunmamasının göstəricisidir.

Dünya bazarının müasir inkişaf dinamikasının yüksəlişi, qeyri-sabitliyi ilk öncə biznesin qloballaşması ilə səciyyələndirilir. Eyni zamanda dünya informasiya sisteminin geniş tətbiqi nəinki elektron kommersionun istifadəsinə gətirib çıxarmış, hətta geniş şəbəkə təşkilatlarına keçidə tendensiya yaratmışdır və nəzərə alsaq ki, lazımi bölmələr coğrafi cəhətdən bir-birindən uzaq yerləşmişdir. Şəbəkə təşkilatı bütün dünya üzrə olan ehtiyatları birləşdirməyə qadirdir. Bu da qlobal rəqabətin uğurunun həlledici faktorlarından biridir. Qlobal bazar şəraitində şirkətlərin fəaliyyətində geniş strateji spektr xüsusiyyətləri vardır. O cümlədən qlobal şəbəkəni (virtual xüsusiyyətli) hansını ki, metodoloji mövqedən qiymətləndirmək mümkündür.

Dünya təcrübəsinin əsas nəticələri aşağıdakılardır:

- Qlobal rəqabətdə biznes innovasiyanın açarındır;
- Şirkətlərin fəaliyyətini qiymətləndirərək onların əsas rəqabət məsələləri strategiyanın və ümumi menecmentliyin sintezində, iqtisadiyyatda, təşkilatlıq nəzəriyyəsində və insan resursları ilə idarəetmədə müşahidə olunur;
- Şirkətlərin strateji və menecment innovasiya məsələlərinin bir-birinə yaxınlaşması və sıxlaşması baş verir;
- Vahid strateji innovasiya menecmentliyinin nəzəriyyəsi və təcrübəsinin işlənilməsinin vacibdir;
- Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması belə proseslərin gedişini yalnız sürətləndirir.

Qloballaşma və dünya iqtisadiyyatı - prinsipial və müxtəlif anlayışlardır. Qloballaşmanın əsası yeni dünya informasiya texnologiyalarının infrastrukturunu, liberallaşma siyasətinin idarəetməsi olmuşdur. Qlobal iqtisadiyyatda institusion elementlər zamanın real miqyasında vahid bütövlük kimi işləyir, eyni zamanda qlobal və lokal strategiya arasında böyük fərq yoxdur.

Digər tərəfdən də Elmi Texniki Potensialda (ETP) innovasiya layihələrinin son məqsədi cəmiyyətin həyat şəraitinin yaxşılaşmasına, onun müntəzəm inkişafına yönəldiyindən layihənin sosial məqsədi dövlətin innovasiya siyasətinin hazırlanmasında nəzəri-metodoloji yaxınlaşmanı analiz edərək aşağıdakı nəticələrə əsasən onun həyata keçirilməsini mümkünlüyünü göstərir.

– ETP-in sosial istiqamətə yönəldilməsində yüksək səviyyəyə çatmaq üçün ən yüksək normativ tələblərinə cavab verən, yeni texnoloji sistemin geniş yayılması hesabına;

– Şəhər və kənd əhalisinin yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək məqsədi ilə ictimai istehsalda məişət əşyası vasitələrinin yeniləşdirilməsi hesabına;

– Yeni keyfiyyət səviyyəsi hesabına.

Fonda ödəmələrin, material tutumunun, enerji tutumunun və məhsulun kapital tutumunun aşağı salınması, iqtisadiyyatın strukturunun kökündən dəyişdirilməsi və onun yüksək rəqabət qabiliyyətinə çatdırılması üçün müəssisədə aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

– Müəssisədə texniki durğunluğun aradan qaldırılması;

– Yeni, daha yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə əsaslanmış, sosial təminatın həyata keçirilməsi.

Innovasiya layihələrinin sosial səmərəsinin təşkil edilməsi üçün sosial normaya dair standart normativ tələb yaradılıb. Məsələn, layihənin normativ parametr qiymətində ekoloji və sanitariya-gigiyena normativindən istifadə etmək olar. Əgər layihə qoyulmuş normanı ödəyirsə, onda sosial səmərənin təşkili nəticəsinə uyğun olaraq, layihənin həyata keçirilməsi başa çatır. Elmdə normativ tələblərin qurulmasının bir sıra problemləri var. Bir tərəfdən bu normativlər cəmiyyətin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğundur, digər tərəfdən də onu ötüb keçir. Sosial səmərəlilik komponentlərinin ayrı-ayrı dəyərləri də mövcuddur və bu dəyərlər layihənin iqtisadi səmərəliliyinin hesablanmasında əks olunur. Bunlara aiddir:

1. Regionda iş yerlərinin sayının artırılması;
2. İşçilərin yaşayış və mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması;
3. İşçilərin əmək şəraitinin dəyişdirilməsi;

4. İstehsal heyətinin quruluşunun dəyişdirilməsi;
5. Region əhalisinin etibarlı mallarla təchiz edilməsində dəyişiklik;
6. Region əhalisinin etibarlı mallarla təchiz edilməsinin yaxşılaşdırılması;
7. İşçilərin və əhalinin sağlamlıq səviyyəsinin yaxşılaşdırılması.

İnnovasiya layihəsinin iqtisadi səmərəsinə gəlincə isə göstərməliyik ki, bu səmərə birbaşa səmərəli kapital qoyuluşunun kompleks qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Bazar münasibətlərinə keçid innovasiyaların iqtisadiyyata tez uyğunlaşmasının həllini tələb edir. Səmərəlilik nəzəriyyəsində kriterial yanaşma nəzəriyyəsini bilmək ən vacib məsələlərdən biridir, çünki hər bir kriteriya öz növbəsində fərqli iqtisadi səmərə göstəricilərinə malikdir. Kriterial yanaşmada investisiyanın səmərələşdirilməsinə üç vahid kriteriya qoyulur:

1. İqtisadi;
2. Ekoloji;
3. Sosial.

Bu, səmərəliliyin təyin olunmasını xeyli dərəcədə çətinləşdirir və bu cür metodla göstərilən hər bir sferada, əvvəlcə optimal variantı təyin etmək, sonra isə verilənləri inteqrasiya etmək mümkün olur. Konkret yanaşmada arzu olunur ki, göstərilən sferada təsir, göstəricilərin sayını məhdudlaşdırsın və çox faktorlu tapşırıqın həllini bir neçə dəfə sadələşdirməyə imkan yaratsın.

Bu konsepsiyaya uyğun olaraq fond tutumu, əmək tutumu, material tutumu göstəriciləri minimumlaşdırılmış səmərəli investisiyalar ilə təmin edilir. İnnovasiyada sosial kriteriya işçilərin kommunal-məişət şəraitinin yaxşılaşmasının vacibliyini, əl əməyinə çəkilən xərclərinin azalmasını və həmçinin bir işçiyə hesablanan gəlirin artmasını nəzərə alır. Ekoloji baxış isə hava, su və torpaq resurslarından minimum istifadə edilməsi ilə tikintinin həyata keçirilməsinə və istismar müddətinə yönəldilir. Bunları nəzərə alaraq innovasiyada investisiyanın ümumi iqtisadi səmərəsini hesablamaq olar.

İnnovasiyadakı iqtisadi səmərə özündə, elmi və istehsal fəaliyyətinin birgə yekununu əks etdirərək cəmiyyətdə faydalı miqdar ölçüsü kimi çıxış edir.

İnnovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində tək-cə innovasiya yaradan yox, həm də innovasiyanı tətbiq edən subyekt iqtisadi səmərə əldə edir. Yalnız texnika deyil, elmin özü də praktikadan çox asılıdır.

Bu baxımdan inovasiyadan düzgün istifadə olunması fikrimizcə, respublikamızda iqtisadiyyatın inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş olar. Məhz Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” ilə əlaqədar 2014-cü ildə imzaladığı fərmanda ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Fərmanda göstərilir ki, son dövrlər ölkəmizin iqtisadiyyatında əldə olunmuş nailiyyətlər ilə yanaşı ölkənin sosial-iqtisadi həyatında, xüsusi ilə regionların inkişafı və əhalinin məşğulluğu sahəsində hələ də həll edilməmiş problemlər qalmaqdadır. Azərbaycanın sənaye potensialının və bununla bağlı infrastruktur və obyektlərin əksər hissəsinin Bakı şəhərində yerləşməsi və eyni zamanda regionlarda olan bir çox müəssisələrin, istehsal və xidmət obyektlərinin fəaliyyətinin zəifləməsi və ya tamamilə dayanması əhalinin ölkə paytaxtına axınını sürətləndirmişdir. Bu amillər öz növbəsində iqtisadiyyatın regionlar baxımından inkişafına mənfi təsir göstərmiş, regionların inkişafı arasında fərqi artırmasına, bir çox yerlərdə sosial-iqtisadi, demoqrafik və ekoloji vəziyyətin ağırlaşmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafında müşahidə olunan bu vəziyyət mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsini və onlar arasında fərqi minimuma endirilməsini tələb edir.

1.2. İnnovasiyalı idarəetmə, innovasiya prosesi və onun xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın həlledici şərtlərindən biri də yeniliklərin işlənilib hazırlanması və müəssisələrə tətbiq edilməsidir. Təbii ki, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq formasında istehlakçıların tələbatına uyğun məhsul istehsal edən müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyini artıraraq, onları

bazarda möhkəmləndirir. Rəqabət mübarizəsində müəssisələr daim istehsalın intensivliyinin qorunub saxlanması, uzunmüddətli texniki proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi uğrunda daim axtarışda olurlar. Bu axtarışlar nəticəsində meydana çıxan fundamental tədqiqatlar maliyyələşdirilir, texnika və texnologiyaların prinsipcə qabaqcıl, qənaətcil növləri işlənilib hazırlanır, müəssisələrə tətbiq edilir və istehsal olunmuş yeni məhsul bazara çıxarılır.

Məlumdur ki, elmi-texniki tərəqqi fasiləsiz bir proses olduğundan onun tətbiq edildiyi bütün sferalarda fasiləsiz olaraq keyfiyyət dəyişikliyi baş verir. Hazırkı şəraitdə elmi nailiyyətlərin təcrübəyə tətbiqinin başlıca prinsipi innovasiyaların yaradılması və yayılmasıdır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi sənaye məhsullarını daim yeniləşdirərək ona müvəffəqiyyət qazandırır. Yapon iqtisadçısı T. Kono hesab edir ki, innovasiyalara əsaslanan ideyaların 4 mənbəyi vardır:

1. Bazar tələbi;
2. Elmin imkanları;
3. Müəssisənin tələbatı və siyasəti;
4. Fəaliyyətdə olan müəssisənin təcrübəsindən istifadə edilməsi.

İnnovasiya prosesi ideyanın yaranması, tətbiqi işləmələr, istehsal, satış, istismar proseslərinin qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması nəticəsində baş verir. Bu nəticələrin biri ondan ibarətdir ki, innovasiya prosesinin bütövlükdə səmərəliliyi hər bir mərhələnin səmərəliliyinə və yaxud bir mərhələdən növbəti mərhələyə keçid yerlərinin və ya vaxtlarının etibarlılığı ilə təmin olunur. İnnovasiya tsiklində ən kəskin qırılma yerini yeni məhsulun satışı mərhələlərində, daha doğrusu məhsulun istehsalından istehlakçıya verilməsi zamanı baş verir. Yeni məhsulun kütləvi yayılmasına maraq göstərmək lazımdır. Çünki yeniliklərdən gələn mənfəət onların yayılma dərəcəsindən asılıdır. Yenilikləri yaradan zaman ayrı-ayrı ərazilərin ictimai-siyasi, mədəni-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bir yeniliyin müvəffəqiyyəti növbəti yenilik üçün zəmin yaradır.

Yeni məhsul öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu müxtəliflik yeni model, məlum bazarda yeni məhsul, yeni bazarda təqdim olunmuş, tamamilə yeni məhsuldur.

Yeniliklər ilə əlaqədar fəaliyyətdə ümumi cəhətlər vardır. Belə ki, əvvəlcə yenilik yaradılır, sonra mənimsənilir, yayılır və nəhayət mənəvi və fiziki köhnəlməyə məruz qalaraq istehsalından çıxarılır. Sonra təkrar olaraq yeni məhsulun yaradılması mərhələsi başlayır. Yeni yaradılan yenilik əvvəlki yeniliyə müəyyən qədər oxşayır. Bu yeniliklərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi biliklər tələb olunur.

İnnovasiyanın yaranması və onun həyata keçirilməsi arasındakı zaman dövrü “innovasiya laqı” adlanır. İdeyanın yaranmasından və yeni məhsulun təşkilindən onun köhnəlməsi ilə əlaqədar istehsalatdan kənarlaşmasına qədər olan proses buraxılan məhsulun çeşidinin idarə edilməsi prosesi adlanır. İstehsal olunan və satılan mal və xidmətlərin nomenkaturalı toplusunun idarə edilməsi prosesində sənaye müəssisələri əsasən, növbəti faktorlara istinadən bazarda məmulatların həyat silsiləsi (istifadə müddəti) konsepsiyası ilə idarə olunur. İnnovasiya prosesinin mərhələlərə ayrılması həyat silsiləsi konsepsiyasına əsasən müəyyən olunur.

Fikrimizcə, elmi texniki və texnoloji tərəqqi sahəsindəki perspektivlərin tədqiqi zamanı əldə edilmiş nəticələr bazarda müəssisələrin ümumi strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün həlledici köhnəlmiş texnologiya ilə çıxmaq lazım olan anın müəyyən olunmasından asılıdır.

Bazara yeni keyfiyyət parametrlərinə malik olan məhsullar ilə çıxan və yaxud maddi-enerji və digər növ resurslara qənaət edən, məhsulun hazırlanmasında daha mütərəqqi texnologiya tətbiq edən hər hansı bir müəssisə müəyyən dövr ərzində başqa müəssisələrə nisbətən daha çox mənfəət əldə etmək imkanı qazanır. Bununla yanaşı innovasiyanı təkcə cari ildə mənfəət əldə etməyə köhnəltmək düzgün deyildir. Çünki strateji əhəmiyyətli məhsulların hazırlanmasını təmin etmədən, perspektiv texnologiyaları işləyib hazırlamada, istehsalatda yeniliklər yaratmadan bazarda uzun müddət möhkəm mövqe tutmaq olmaz. Bu baxımdan müasir dövrdə innovasiya siyasətinin məqsədi müəssisənin elmi-texniki, həmçinin istehsal fəaliyyəti üzrə innovasiyanın konkret istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən və səmərəli innovasiya prosesini həyata keçirməkdən ibarətdir. Bunun üçün ilk növbədə innovasiya prosesinin mərhələləri öyrənilməlidir.

Innovasiya fəaliyyətinin inkişafının müasir dövrünün xüsusiyyəti müəssisələrin vahid elmi-texniki komplekslərinin ümumi tədqiqatını və istehsalının vahid prosesini yaratmaqdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə rəhbərlərinin yaxşı məhsul istehsalı üçün yeni texnologiyanın meydana gəlməsini diqqətlə izləməsi və öz müəssisəsinə tətbiq olunmasını planlaşdırması innovasiya fəaliyyətində strategiyanın seçilməsinin əsasını təşkil edir. Strategiya məlum müəssisənin gücünü və onun uzunmüddətli yaşamasını, başqa sözlə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün hərtərəfli kompleks planın hazırlanmasıdır. Müəssisələrin çoxu strateji planın vacibliyini qəbul edir və onu aktiv tətbiq edirlər. Tətbiq edilmə illərinə görə istifadə edilən qabaqcıl istehsal texnologiyalarının hər biri özündən əvvəlkinin daha təkmilləşdirilmiş forması şəklində olmalıdır.

Strateji planlaşdırma iki əsas məqsəd güdür:

– Resurs mənbələrinin səmərəli bölünməsi və istifadəsi. Bu, “daxili strategiya” adlanır. Resurs mənbələrindən - kapitaldan (texnologiyadan) və işçi qüvvəsindən məhdud istifadə etmək planlaşdırılır. Bundan başqa bu, müəssisələrin yeni sahələr qazanmasına və arzu edilməz sahələrdən çıxaraq səmərəli “portfel” seçməsinə səbəb olur.

– Xarici mühitə uyğunlaşma (adaptasiya). Xarici faktorların dəyişməsində səmərəli uyğunlaşmanı təmin etmək məsələsini qarşıya qoyur (iqtisadi dəyişiklik, siyasi faktor, demoqrafik şərait). Strateji planlaşma çoxsaylı tədqiqat keçirilməsini tələb edir. Bu, eyni zamanda bazar uğrunda nəzarəti itirməyə imkan vermir.

Nəzərə almalıyıq ki, müasir dünyada şərait sürətlə dəyişir. Strategiya da elə hazırlanmalıdır ki, lazım olduqda onu dərhal ləğv etmək mümkün olsun. Göründüyü kimi strategiyanın hazırlanması müəssisənin formalaşmış ümumi məqsədindən başlanır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- Müəssisənin fəaliyyətinin əsas istiqaməti;
- Xarici mühit ilə iş prinsipi (ticarətin prinsipi, istehlakçılara münasibət, işgüzar əlaqələrin aparılması);
- Təşkilat mədəniyyəti, onun ənənələri, işçi heyəti.

Müəssisə onun müştərisi kimdir və o, hansı tələbi ödəyə bilər aspektini nəzərə almalıdır. Ümumi məqsəd qoyuluşundan sonra strateji planlaşmanın ikinci mərhələsi olan məqsədin qətiləşməsindən istifadə olunur.

Müəssisələrin innovasiya potensialını qiymətləndirməklə onun innovasiya fəaliyyətində öz imkanlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bununla da, müəssisənin innovasiya tətbiq etməyə gücünün çatıb-çatmayacağını müəyyənləşdirmək olur. Müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin təşkilinə doğru yolda növbəti addım innovasiya məqsədlərinin işlənməsi olmalıdır. Belə məqsədlər fikrimizcə aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Mövcud məhsulların təkmilləşdirilməsi və ya prinsipcə yeni məhsulun yaradılması yolu ilə yeni bazarlarda möhkəmlənmə və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

2. Yeni texnologiyalardan istifadə əsasına enerjiyə, əsas xammala və s. resurslara qənaət yolu ilə istehsalat tutumlarının ixtisarı.

Burada müəssisələrin strateji qərarlar qəbul etmək vacibliyinə aiddir:

- Kənardan innovasiya əldə etmək və ya müstəqil işləyib hazırlamaq.

Bəzən müəssisələr kənardan daha az xərclərlə alına biləcək texnologiyalara kapital qoymurlar və innovasiyanı ancaq özləri ixtira etdikdən sonra onun tətbiqinə nail olmağa can atırlar. Nəticədə isə innovasiyaya çəkiləcək xərclərin çox olduğu hesab edilərək, investisiyalar yeni məhsullara və xidmətlərə qoyulmur. Lakin Alman təcrübəsində innovasiyanın müvəffəqiyyət qazanması üçün texnologiyaların qabaqcıl olmasına geniş yer verən kiçik və orta müəssisələr texnologiyaları idarəetmə, köçürmə, satın alınma, Nou-hau və qabaqcıl nailiyyətlərdən ardıcıl istifadə etmə metodlarından məqsədyönlü istifadə edərək rəqabətdə nəzərə çarpacaq üstünlüyə malik olurlar. Bu da innovasiya layihəsindən daha çox məqsədə yaxın olanını seçməyə və ona minimum xərclərlə nail olmağa imkan verir. Bəzən bu təcrübə idmana bənzədilir. “Məqsədə çatmaq asan olduqda ona nail olma yolları bir o qədər qısa olur”. Təcrübəli idmançılar həmişə belə məqamdan istifadə edirlər.

İdmanın timsalında müəssisələr texnologiyanın kənardan köçürülməsindən istifadə edərək məqsədlərinə nail olunmasına maksimum yaxın olurlar.

1.3. İnnovasiya sistemi və onun səmərəliliyinin artırılması məsələləri

XX əsrin 80-ci illərində elmi-texniki tərəqqinin elm tutumlu sahələrdə coşqun inkişafı innovasiyanın idarə edilməsi prosesinin müstəqil idarəetmə obyektini kimi ayrılmasını şərtləndirdi. Nəticədə elmi-tədqiqat (ET), təcrübə konstruktor işləri (TKİ), istehsal və satış bölmələri arasındakı şaquli əlaqələrdən istifadə edən innovasiya fəaliyyətinin hər tərəfli idarə edilməsinin çevik strukturu meydana gəldi. İnnovasiya prosesinin idarə edilməsi sistemi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Yüksək səviyyədə ixtisaslaşdırılmış bölmələr yaradılmasını (şuralar, komitələr və ya texniki siyasətin işlənilib hazırlanması üzrə işçi qrupları);
- İnnovasiya fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün ayrı-ayrı məhsullar üzrə mərkəzi xidmətin yaradılmasını;
- Yeni məhsulların işlənilib hazırlanması üzrə mərkəzlər və ya məqsədli layihə qruplarının ayrılmasını;
- İstehsal bölmələrinin tərkibində innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan ET və TKİ şöbələrinin, laboratoriyalarının, elmi mərkəzlərin rolunun yüksəldilməsini;
- Vençur bölmələrin və innovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran xüsusi fondların yaradılmasını;
- Yeniliklər sahəsində məsləhət xidməti köməyinin təşkilini;
- Yeni texnologiyanın mənimsənilməsi üzrə xüsusi sahə laboratoriyalarının yaradılmasını.

İnnovasiya menecmenti şirkəti idarəetmənin, rəhbərliyin ali səviyyəsində həyata keçirilən strateji idarəetmə istiqamətlərindən biridir, onun məqsədi aşağıdakı sahələrdə firmaların elmi-texniki və istehsal fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdir:

1. Yeni məhsullar işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi (innovasiya fəaliyyəti);

2. Buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
3. Ənənəvi məhsul növləri istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi;
4. Köhnəlmiş məhsulların istehsalatdan çıxarılması və s.

İnnovasiya menecmentində əsas diqqət strategiyanın işlənilib hazırlanmasına və onun reallaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərə verilir. Yeni növ məhsullar işlənilib hazırlanması və buraxılması firmanın strategiyasının daha üstün istiqamətləri olur. Professor A. Abbasovun fikrincə müəssisənin innovasiya strategiyası seçilərkən aşağıdakı məsələlərin həlli nəzərə alınmalıdır:

1. Bazar konyukturuna uyğun olaraq məhsulun çeşidinin təzələnməsi və onların istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, yəni məmulatın və texnoloji proseslərin mənimsənilməsi. Bu, müəssisənin maliyyə fəaliyyətini sağlamlaşdırmağa və xarici biznes mühiti dəyişilən zaman müəssisənin bazar mövqeyini qoruyub saxlamağa imkan verir;

2. İstehsal, xidmət və idarəetmə proseslərinin səmərəli təşkili. Buna nail olmaq üçün müəssisənin funksional və istehsalat strukturunu təkmilləşdirmək və maddi-texniki bazasını yaxşılaşdırmaq, işçilərin peşə-ixtisas səviyyəsini yüksəltmək, mövcud resurslardan daha səmərəli istifadə etmək lazımdır;

3. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin dəqiq qiymətləndirilməsi və müvəffəqiyyətlərin aşkarlanması. Bu, əlbəttə beynəlxalq bazarda amansız rəqabətə davam gətirə bilən yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsalını tələb edir;

4. Ekoloji tarazlığın qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar problemlərin həlli. Bu qəbildən olan problemlərin həlli tullantısız texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi, istehlakçı üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz məhsul istehsalını, təbiəti mühafizə qurğularının inşası üzrə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

İnnovasiya fəaliyyəti firmanın marketinq fəaliyyətinin üzvü tərkib hissəsini təşkil edir. Bu, xüsusi ilə elmtutumlu məhsullar istehsalı ilə məşğul olan firmalara aiddir, onlarda ET və TKİ xidmətinin marketinq xidməti ilə daha sıx qarşılıqlı təsirləri müşahidə olunur.

ET və TKİ bölməsi istehlakçılardan daxil olan ideya və işləmələrin transformatoru rolunu həyata keçirir. Belə ki, onlar məhsul üzrə marketing proqramının işlənilib hazırlanmasında fəal iştirak edirlər. Tələbatın öyrənilməsi ilə ET və TKİ arasında xüsusi bir qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə ET və TKİ prosesində istehlakçıların tələbatlarını maksimum dərəcədə nəzərə almağa və yeni məhsulların texniki-iqtisadi göstəricilərinə uyğun olaraq bu tələbatda düzəlişlər aparmağa imkan verir.

Firmanın innovasiya siyasətində başlıca məsələlər ET və TKİ-nin əsas məqsədini formalaşdırmaq, onun aparılması müddətini müəyyən etmək, konkret praktiki məqsədlər şəklində nəticələri qiymətləndirmək, yeni məhsulların tətbiqi müddətini qısaltmaqdır.

“Yeni məhsul” anlayışı dedikdə istehsalı və satışı mövcud çeşidə əlavə edilən yeni adlı əmtəələr adətən yeni məhsullar başa düşülür. Mövcud məhsulların sadə təkmilləşdirmələri buna aid deyil. Yeni məhsul ya prinsiplial cəhətdən tam yeni məhsul ola bilər, ya da ki, məhsulun özünü dəyişdirmədən yeni mexanizmlərin və qurğuların kombinasiyası ola bilər.

Dünya təcrübəsində ekoloji məsələlərin vəzifəsi sənayenin sürətlə inkişafı nəticəsində ətraf mühitə vurulan zərəri müəyyən etmək və həmin zərəri aradan qaldırmaq üçün yeni texniki vasitələri yaratmaq, təkmilləşdirmək, yeni istehsal üsulları işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Müasir texniki vasitələrin yaradılması və təkmilləşdirilməsi, yeni istehsal üsulların işlənilib hazırlanmasının innovasiyaların ekoloji təmizliyinə yönəldilməsi istiqamətində 1992-ci ildə Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransın iştirakçıları yekdilliklə belə bir rəyin üzərində dayandılar: “Ekoloji amilləri nəzərə almadan iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi yolverilməzdir”.

Göründüyü kimi artıq iqtisadi inkişafda innovasiyaların ekoloji təmizliyi həm müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyi, həm də insanların həyat mühiti baxımından qorunmalıdır. Ekoloji araşdırmalarda elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar

cəmiyyətin həyat mühitini pozan zərərli amillərin sayının səkkiz olduğu göstərilir.

Bu amillər aşağıdakılardır:

1. Havanın çirklənməsi;
2. Suyun çirklənməsi;
3. Torpağın çirklənməsi;
4. Səs-küy;
5. Bərk tullantıların toplanması;
6. Yaşıllıqların məhv edilməsi;
7. Demografik sıçrayış;
8. Təbiətdən uzaqlaşma.

Artıq keçən əsrin 20-ci illərindən insan ekologiyası anlayışının elmi dövrüyyəyə daxil olması əsasında sosial ekologiya inkişaf etmişdir. Lakin bu gün ortaya çıxan olduqca zəruri olan bu problem təkcə nəzəri cəhətdən deyil, həm də praktiki cəhətdən araşdırılmağa ehtiyacı vardır. İnnovasiyaların tətbiqinin müəssisələrin və insanların sosial ekologiyasına müsbət və ya mənfi təsirinin qorunması məsələsini ortaya çıxarır. Deməli, müəssisələr eyni zamanda həm maddi nemətlərin yaradıcısı kimi cəmiyyətin sosial ekologiyasını qorumalı, yenilikçi olmalı, həm də tətbiq olunan innovasiyaların ekoloji təmizliyini də diqqətdən qaçırmamalıdır.

Son dövrlərin təcrübəsində ekoloji problemlərin həllinin iki əsas yolları formalaşmışdır:

Birinci yol – ekoloji problemlərin həllinin ekoloji innovasiyaların istehsalat tətbiqi əsasında mümkünlüyüdür;

İkinci yol isə – sırf texniki vasitələr ilə ekoloji problemlərin həllinin aradan qaldırılmasını qeyri-mümkün hesab edir və göstərir ki, texniki inkişaf tamamilə zəruridir, lakin o, qeyri-qənaətbəxşdir. Buna səbəb isə bir halda sivilizasiya digər halda insanın mənəvi aləmi, onun tələbatlığı, mentallığıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki fikir bu gün üçün aktualdır və nəzəriyyədə və praktikada öz təzahürünü tapır.

Ekoloji innovasiya istiqamətində ölkəmizdə son zamanlar saf istehsalın yaradılması və belə istehsalda zərərsiz və tullantısız texnologiyaların, eyni zamanda yüksək məhsuldarlıq qabiliyyətinə malik, müasir normaları ödəyə bilən avadanlıqların tətbiqi ən aktual məsələlərdən biri sayılır. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda xarici investisiyalı müəssisə yaradılarkən onun təsisçilərinin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada sanitariya-gigiyena və ekoloji tələblərə riayət olunmasna dair ekspertiza rəyi almaları göstərilir. Eyni zamanda xarici investisiyalı müəssisə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə və ləğv edilərkən belə rəy almalıdır. Bundan başqa qanunda iri miqyaslı tikinti və rekonstruksiya aparılması və ya iri faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi ilə əlaqədar belə müəssisələr yaradılarkən texniki-ekoloji layihələrin müvafiq ekspertizasının keçirilməsi də tələb olunur.

Qanundan görüldüyü kimi ölkədə müəssisələrin fəaliyyətində ekoloji tələblərin gözlənilməsi göstərilmişdir. Dünya təcrübəsinə nəzər yetirsək ekoloji texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılmasında aşağıda göstərilən müxtəlif yollardan istifadə olunması göstərilir:

- təbiəti mühafizə normalarının, qaydalarının, qanunvericilik aktlarının tətbiqi;
- tullantıların azaldılması üzrə subsidiyaların verilməsi;
- çirkləndirmə üzrə vergilərin tənzimlənməsi;
- hüquqların reallaşdırılması və s.

Yaponiyada, Almaniyada, Hollandiyada, İtaliyada, Kanadada, Fransada milli elmi-texniki proqramlarının ekologiyalaşdırılması baş verir. Böyük Britaniyada, Norveçdə ekoloji cəhətdən zəruri texnologiyaların yaradılması istiqamətində dövlət proqramları işlənilib hazırlanmışdır. Məsələn, 1990-ci ildə Yaponiyada dövlət və özəl sektor tərəfindən maliyyələşdirilən bu sahə üzrə müvafiq innovasiya texnologiyaları üzrə tədqiqat mərkəzi yaradılmışdır. Burada işlərin əsas istiqaməti qlobal istiləşmə və enerjinin alternativ mənbələri ilə bağlıdır. Almaniyada tədqiqatlar və texnologiyalar nazirliyinin ekotexnologiyalar proqramı fəaliyyət göstərir. Hollandiyada fəaliyyətinin təxminən 10%-ni ekotexnologiyalar təşkil

edən texnoloji tədqiqatlar və texnologiyaların verilməsi üzrə təşkilat yaradılmışdır. İtaliyada texnoloji innovasiyalar fondu yaradılmışdır ki, həmin fondun vəsaitlərinin 5%-i ekotexnologiyalar üçün istifadə olunur. Kanadada isə “Ekoloji qərarlar üçün texnologiyalar” proqramı fəaliyyət göstərir. Bir çox ölkələrdə ekotexnologiyalar mühüm elmi-texniki proqramlara daxil edilir.

Dünya ölkələrində təbiəti mühafizə qanunvericiliyi normalarının ciddiləşdirilməsi ilə əlaqədar, demək olar ki, bütün ölkələrdə ekotexnikanın və ekotexnologiyaların istehsalının artımı müşahidə olunur. Bütün qərb ölkələrində bu proses artıq başlanmışdır. Əgər 1970-1980-ci illərdə şirkətlərin əsas səyləri ətraf mühitə vurulmuş ziyanın nəticələrinin neytrallaşdırılmasına yönəldilmişdirsə, 1990-cı ildən sonra ekoloji dağıntıların səbəblərinin aradan qaldırılmasına diqqət yönəldilmişdir.

Aparılan tədqiqatdan müəyyən olunur ki, innovasiyanı tətbiq edən hər bir müəssisə bazarda daha da möhkəmlənmək və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək baxımından yeni texnologiyaları geniş tətbiq etdikləri üçün onlara qarşı ekoloji tələblər daha da kəskinləşir. Digər tərəfdən müəssisələr inkişaf etmiş ölkələrdə yeni texnologiyaların tətbiq edildiyi üstünlüklər verirlər. Bunun nəticəsində müəssisələrə tətbiq olunan innovasiyalar artıq inkişaf etmiş ölkələrdə köhnəlmiş sayıldığı halda bu innovasiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha mütərəqqi kimi qəbul olunur. Zaman keçdikcə bu texnologiyaların fiziki və mənəvi aşınmasına müəssisələr xüsusən diqqət yetirmirlər. Son on ildə iqtisadi və sosial problemlərin qlobalaşması innovasiya sferasında da daha xarakterik hal olmuşdur.

Fundamental elmin inkişafına və istifadəsinə kifayət qədər diqqət ayırmayan ölkələrdə innovasiya prosesi çətinləşməkdədir. Belə şəraitdə müəssisələrə yalnız ekoloji təmiz innovasiyaların tətbiqi atmosfərə atılan zərərli tullantıları azaltmağa, insanın yaşadığı mühitə mənfi təsirini məhdudlaşdırmağa, onların sosial tələbatlarını ödəməyə və ekoloji tarazlığı təmin etməyə münbit şərait yaradır. Bu dəyişikliklərin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, onların təsiri dərhal deyil, bir müddətdən sonra, yəni illər, onilliklər və hətta gələcək nəsillərdə özünü biruzə verə bilər. Belə olan halda “İnnovasiyaların ekoloji təmizliyinin sərhədi hansı səviyyədə

qoyulmalıdır?” sualı ortaya çıxır. Sual ilk baxışda heç bir mübahisə doğurmayan mülahizə kimi görünür. Müəssisələrə innovasiya tətbiqinin təmin olunmasının vacib şərti iqtisadi, sosial və ekoloji siyasətlərin inteqrasiyasıdır ki, insanların yaşayış tərzinin və bütün təsərrüfat fəaliyyətinin ekolojiləşdirilməsini nəzərdə tutmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq bizim fikrimizcə, aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində zəruridir:

– Müəssisələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsində ekoloji təmiz innovasiyalarından istifadə stimullaşdırılmalı və tətbiq edilməlidir;

– Müəssisələrdə ekoloji təmiz olmayan innovasiya layihələri həyata keçirilməməli və bu, dövlət nəzarətində olmalıdır.

Müəssisələrdə belə miqyaslı məsələnin həlli tək-cə inkişaf strategiyasının işlənilməsi və həyata keçirilməsi ilə məşğul olan şəxslərin, alimlərin və peşəkarların səyləri ilə mümkün deyildir. Sabit inkişafı təmin etmək üçün eyni zamanda müəssisələrin ekolojiləşdirilmiş həyat tərzinə və ekoloji inkişaf təfəkkürünə hazırlığı tələb olunur ki, bu, qeyri peşəkarların məlumatlılığının müəyyən səviyyəsində mümkündür.

Başqa sözlə, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün ekoloji innovasiyaların tətbiqi insanların sosial tələbatlarının ödənilməsinə istiqamətlənmiş ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən istehsalın təşkilinin yeni üsulları, yeni texnologiyaları, yeni məhsulları kimi başa düşülür. Məqsəd iqtisadi inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi arasındakı qarşılıqlı fəaliyyəti müəssisə səviyyəsində təmin etməyə şərait yaradan ekotexnologiyalar, ekoloji marketinq, ekoloji menecment sisteminin tətbiqindən gedir.

Fikrimizcə, bu məsələnin müəyyən səviyyədə Azərbaycanın sənaye müəssisələri ilə əlaqəsi qaz-toz tutucu qurğuların normal işləməməsində, ekoloji hesabatların düzgün aparılmamasında, hesabatlardan yayınmalarda və ekoloji sənədlərin vaxtaşırı təzələnməməsində özünü göstərir. Keçmiş SSRİ dağılıqdan sonra hələ də bir çox müəssisə və təşkilatların yeraltı quyu sularının icazə sənədi, toz tutucu qurğuların səmərəliliyinin təyini yeniləşməyib. Mövcud qanunvericiliyə

görə bu sahə ilə əlaqədar sənədlər 3-5 il müddətindən artıq qüvvədə qala bilməzlər. Ölkədə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin əksəriyyətində həmin sənədlərin son yeniləşmə dövrü 1970-1980, ən yaxşı halda isə 1990-cı ilin əvvəllərini əhatə edir. Müəssisələr köhnəlmiş sənədlər ilə işləyir və orada mühitə buraxılan tullantının normativləri ekoloji tələblər qaydasında deyildir. Doğrudur ki, ekoloji sənədlərin yenisinin işlənməsinə böyük miqdarda vəsait tələb olunur. Lakin ölkənin müvafiq dövlət qanunvericiliyinə görə məhz müvafiq sənədlərsiz hər hansı fiziki və hüquqi şəxs, xüsusən istehsalla məşğul olan müəssisələr fəaliyyət göstərə bilməzlər. Digər tərəfdən bir çox dövlət müəssisələrində yol verilə bilinən tullantı həddinin (YVBTH) normativ sənədi və müəssisənin ekoloji göstəricisi olan ekoloji pasportunun vaxtları keçmişdir. Özəl sektorda isə bu sənədlərə sadəcə olaraq ehtiyac duyulmur. Halbuki, “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda ətraf mühitə atılan və axıdılan zərərli maddələrin yol verilə bilən miqdarının normallaşdırılması barədə xüsusi maddə vardır.

Azərbaycanın da daxil olduğu MDB ölkələrindən Rusiya Federasiyasında ekotexnoloji bazar 1980-ci illərin sonlarında formalaşmağa başlamışdır. Ekoloji texnologiyalar və xidmət üzrə Rusiya bazarında 400-dən 1000-ə qədər şirkət fəaliyyət göstərir. Rusiyada ekoloji sahibkarlıq ilə məşğul olmaq 2002-ci ildə “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” yeni federal qanunun qəbulu ekoloji bazarın fəaliyyəti üçün normativ hüquqi əsas yaratmışdır. Qanun ekoloji problemlərin həllində ekoloji innovasiyalara böyük yer verir. Öz növbəsində bu, ən yaxşı mövcud texnologiyaların (ətraf mühitə mənfi təsirin azaldılmasına yönümlü elmi və texniki nailiyyətlərə əsaslanmış), qeyri-ənənəvi enerji növlərinin tətbiqi, ikili ehtiyatlardan istifadə və tullantıların təkrar emalı zamanı vergi və ya digər imtiyazların ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətli sahibkarlıq və innovasiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən mühafizəsi nəzərdə tutulur. Qanunda əsas məqsəd investisiyaları ekoloji xarakterli olan bazisli innovasiyaların mənimsənilməsinə yönəltməkdir.

Azərbaycan Respublikasında son vaxtlar ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində dövlət səviyyəsində və həm də yerli icra orqanlarında əsaslı işlər

aparılır. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu, “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu əyani göstərmək olar. Ölkəmizdə ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş ekoloji siyasət ətraf mühitin mühafizəsinin sağlamlaşdırılmasına xidmət edir. Ətraf mühitin mühafizəsinin sağlamlaşdırılmasının davamlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi inkişaf tempinin sabitliyi ilə müəyyənləşdirilir. Belə ki, istehsal nəticəsində ətraf mühitə olan təzyiqlərlə müəssisələrin innovasiyalı inkişafında ekoloji təmizliyi sisteminin funksiyası arasında bərabərlik balansının olmasıdır. Ölkədə müəssisələrə innovasiya tətbiq etməklə yeni maddi nemətlər yaradılması insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələnir. Digər tərəfdən maddi nemətlərin istehsalı zamanı ekoloji təmiz innovasiyalar düzgün istifadə olunmursa bunun nəticəsində ətraf mühit (su, torpaq, hava) çirklənirsə, əksinə maddi rifahın daha da enməsinə səbəb olur.

Fikrimizcə, müəssisələrə ekoloji təmiz innovasiya tətbiqinin əsas məsələlərindən biri də məhz uzunmüddətli və davamlı inkişafı təmin etməkdir. Bazar iqtisadi münasibətlərinin, o cümlədən sahibkarlığın inkişafı tək-cə yeni maddi sərvətlərin yaradılmasına xidmət etməməli, eyni zamanda tətbiq olunan innovasiyalar ekoloji təmizliyi, ətraf mühitin və ekologiyanın qorunmasını təmin etməlidir. Aydın ki, bu amilləri, yəni iqtisadiyyatın yeni əsaslarla inkişafını və onların ekoloji təmizliyini qarşı-qarşıya qoymaq olmaz.

Bu gün ölkədə sürətli iqtisadi inkişaf şəraitində müəssisələrə innovasiyaların tətbiqi, o cümlədən onların ekoloji təmizliyinin qorunması məsələləri ciddi önəm çəkilməlidir. Qeyd etdiyimiz bu fikirlər Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Doktrinası adlı layihədə də öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Doktrinası layihəsində təbii mühitin tənəzzülünün əsas amillərindən biri kimi ölkə ərazisində hələ də köhnə sənaye müəssisələrinin avadanlıqlarının və ekoloji cəhətdən qeyri mükəmməl texnologiyaların olması göstərilir. Bunların aradan qaldırılması üçün doktrinanın ekologiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri bölməsində bir sıra vacib tədbirlərin görülməsi zəruri hesab edilir. Xüsusən də burada bütün təsərrüfat sahəsində resursların qorunub saxlanması və

tullantısız texnologiyaların tətbiqi; mümkün olarsa köhnə müəssisələrin yönümünün dəyişdirilməsi; avadanlıqların və texnologiyaların yenisi ilə əvəz edilməsi; müəssisələrin təbiətə ziyan vurmayan müasir avadanlıqlarla təmin edilməsi; ekoloji təmiz alternativ enerji mənbələrindən (külək, günəş və dəniz) istifadə edilməsi; suyun, torpağın, atmosfer havasının keyfiyyətinin normativ tələblərə uyğun təmin edilməsi; dənizdə neft quyularının qazılması və istismarında ətraf mühitin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi irəli sürülür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin mövcud vəziyyətində ekoloji innovasiya tətbiqinə ətraf mühitin çirklənməsinə qiymət vermək, orada təşkilati-texniki və sosial-iqtisadi yönümlü nöqsanları aşkar etmək dövrün tələblərindən irəli gəlir. Dünya təcrübəsində bir sıra ölkələrdə ekoloji bazar mövcuddur. Müəssisələrə tətbiq olunan innovasiyaların ekoloji təmizliyi orada daha da inkişaf etmişdir. Yəni inkişaf etmiş ölkələrdə ekoloji texnika və texnologiyaların istehsalı ən gəlirli sahə hesab edilir və ekoloji bazarda coşqun şəkildə inkişaf edir. Ekoloji məhsullar və xidmətlər üzrə dünya bazarının təxminən 40%-i 1990-cı illərin ortalarında ABŞ-ın payına düşürdü. ABŞ firmaları bazara uyğun olaraq təmizləyici texnika istehsal edir, ekoloji cəhətdən təmiz istehlak malları (təbii qida məhsulları, zərərsiz boyalar və s.) yaradır. Belə məhsulların istehsalı əlbəttə nüfuzlu və gəlirlidir. Firmalar isə özləri üçün reklam və bazarda əlverişli imic yaradır. Belə olan halda hər bir ölkədə ekoloji təmiz innovasiyaların tətbiqi ekoloji bazara Milli İnnovasiya Sistemlərinin (MİS) təsirindən asılıdır. Azərbaycan Milli Elm Fondu, ABŞ Mülki Tədqiqatlar və İnkişaf Fondu 17-18 fevral 2005-ci ildə Bakı şəhərində “Alternativ enerji mənbələri” üzrə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının kiçik akt zalında keçirdiyi seminara dəvət almış iştirakçılar arasında “Azejolab”, “Elcoltd”, “Kibet Ltd”, “Total Energy Ltd”, “Solaris Ltd”, “Ekologiya İnnovasiya Mərkəzinin” və s. təqdimatları bir daha bunu təsdiq edir. Seminarlardakı təqdimatlar göstərdi ki, ölkənin ekoloji bazarında bu təşkilatlar ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi ilə məşğuldur. Lakin bu təşkilatları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər onların təsisçilərinin müxtəlifliyidir. Başqa sözlə desək innovasiya bazarında Milli İnnovasiya Sistemlərinin yaranması baxımından

təsisçilərin hansı ölkəyə məxsus olması olduqca əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə respublikamızda apardığımız araşdırmalar göstərir ki, artıq ölkəmizdə ekoloji bazar formalaşmağa başlamışdır. Respublikamızın ekoloji bazarında 1993-cü ildə Ekologiya İnnovasiya Mərkəzinin qeydiyyatdan keçməsi ilə Milli İnnovasiya Sistemlərinin təməli qoyulmuşdur. 2005-ci ilin əvvəllərinə olan məlumata əsasən Ekologiya İnnovasiya Mərkəzində müəssisələrə tətbiq olunmaq üçün 11 ekoloji təmiz innovasiya layihələri işlənilib hazırlanmışdır. Ekologiya İnnovasiya Mərkəzinin və bu dissertasiya işinin II fəsilindəki sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən araşdırmalarımız göstərir ki, respublikamızda ekoloji təmiz innovasiyaların tətbiqi hasilat və emal müəssisələrinin payına düşür. Bunun əsas səbəbi ölkəmizdə hal-hazırda müəssisələrin əsas hissəsinin hasilat və emal sənayesində fəaliyyət göstərməsidir. Məhz respublikamızda da ekoloji təmiz innovasiyaların tətbiqi hasilat və emal sənayesində digərlərinə nisbətən daha geniş öz tətbiqini tapmışdır. Ekoloji təmiz innovasiyaların hasilat və emal sənayesinə tətbiqinin bir səbəbi yuxarıda qeyd etdiklərimiz ilə əlaqədardırsa bunun başqa səbəbi isə bu sahələrdə texnologiyaların müxtəlif mərhələlərində müəyyən miqdarda xammal itkisinə yol verilməməsi üçün yeni texnoloji üsul və proseslərin tətbiqinə imkan verəcək qurğuların işlənilib hazırlanmasıdır. Hesablamalara görə bir il ərzində neftin və ondan alınan məhsulların itkisi 45 milyon tondan çoxdur. Bu, dünya miqyasında il ərzində çıxarılan neftin 2 faizini təşkil edir. Belə ki, neftin quruda çıxarılması zamanı yaranan istehsal itkisinin ölçüsü də 5 milyon ton təşkil edir. Neftin emal olunması və neft məhsullarının müəssisələrə ötürülməsi zamanı həmin hesablamalara görə 8 milyon ton neft itkisi yaranır ki, onun da 3 milyon tonu qurunun payına düşür. Neft məhsullarının müxtəlif formalarda və geniş miqyasda istifadə olunması zamanı yaranan itkilər ildə 27 milyon tona çatır. Onun 9 milyon tonu torpaq sahəsinə aid olub, qalan hissəsi isə xüsusi ilə yüngül fraksiya şəklində atmosfərə diffuziya edərək nəticə etibarilə torpaq sahəsini təkrar çirklənməsinə gətirib çıxarır. Bəzi məlumatlara görə neft emalı zavodu tərəfindən çirkab sulara atılmış neft məhsullarının 1/3 hissəsi dəniz və okeanlara axıdılır.

Qalan 2/3 hissəsi isə torpağa hopur. Göründüyü kimi neftçıxarma, neft emalı istehsalatlarının, eləcə də neftin daşınmasının texnoloji ardıcılığı indiki zamanda özünü təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu sahədə yaranmış çətinliyi aradan qaldırmaq üçün dəyəri 200.000 ABŞ dolları məbləğində olan layihə işlənilib hazırlanmışdır. Həmin layihə bu torpaqların neft və neft məhsullarından sürətli təmizlənməsini nəzərdə tutur və bunun üçün nau-xau səviyyəsində işlənmiş yeni texnoloji üsul və proseslərin tətbiqinə imkan verəcək pilot qurğusunun hazırlanması, təcrübə sahəsində (6 ha ərazidə) sınaqdan çıxarılaraq təkmilləşdirilməsi və gələcəkdə daha geniş sahələrin təmizlənməsində istifadəyə hazırlanması işləri nəzərdə tutulur. Pilot qurğusu “modul” halında layihələndirilir. Buna səbəb onu gələcəkdə böyük sahələrin təmizlənməsi üçün çox sayda və yaxud vahid qurğunun güc və məhsuldarlığını artırmaqla hazırlamağın mümkün edilməsidir.

II FƏSİL. MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASININ MÜASİR MAKROİQTİSADI AMİLLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İnnovasiya və innovasiya layihələrinin iqtisadiyyatda rolunun təhlili

İnnovasiya menecmenti yeniliklərin daim axtarılmasını aşağıda göstərilən şəkildə əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur:

- Yeni ideyalar, məhsullar, xidmətlər;
- Yeniliklərin yaradılması və tətbiqi;
- Həyata keçiriləcək təşkilati formalar və s.

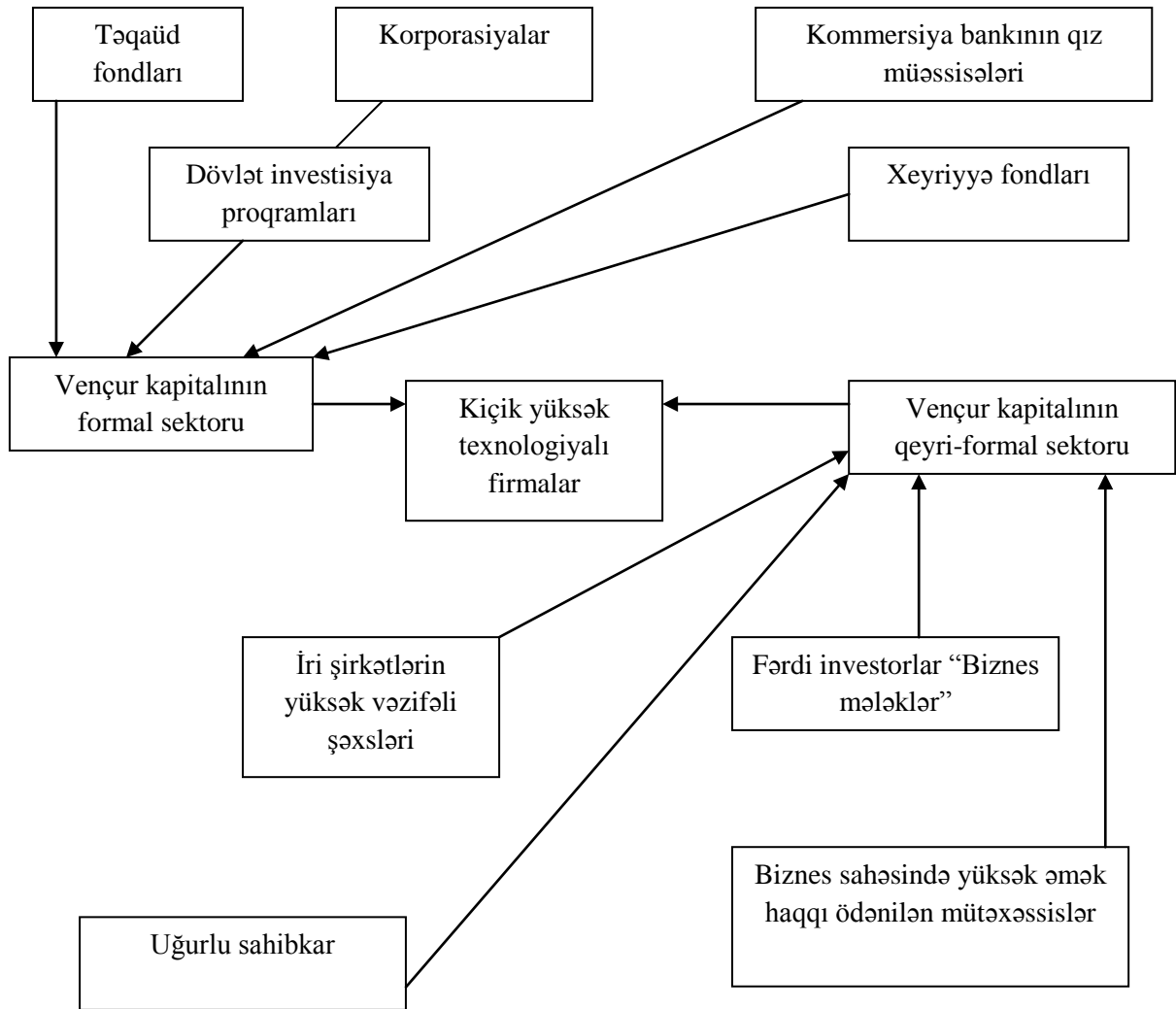
Belə ki, yeniliklər üçün yeni təşkilati formalar, məhsul istehsalı üçün isə yeni texnologiyaya və təşkilati quruluşa malik müəssisələr lazımdır.

İnnovasiya biznesinin təşkilati strukturları içərisində xüsusi rol kiçik firmalara aiddir. Kiçik kollektivlər həddən çox çevikdirlər və yeni ideyaları hiss etmək və onları işləyib yaymaq üçün səfərbərdirlər. İnnovasiya biznesini həyata keçirən təşkilati-hüquqi formalar çox müxtəlif ola bilər. Bunlara əsasən aiddir:

- Vençur firmalar;
- Eksplərent firmalar;
- Patient firmalar;
- Kommutant firmalar;
- Violent firmalar;
- Biznes inkubatorlar;
- Texnoparklar və s.

Vençur firmalar kiçik innovasiya müəssisələri içərisində xüsusi yer tutur və onlara çox vaxt “riskli firmalar” deyilir. Vençur firmalar – yeni məhsul və xidmətlərin tədqiq edilməsi, hazırlanması və istehsalı istiqamətində ixtisaslaşırlar. Bu firmaların yaradıcıları alimlər-tədqiqatçılar, mühəndislər və ixtiraçılardır. Vençur firmalar əsasən elmtutumlu sahələrdə daha geniş şəkildə yayılmışdır.

Vençur biznesi – riskli layihələrin reallaşdırılmasına yönələn sahibkarlıq fəaliyyətidir. Əgər riskli layihələrin reallaşdırılması uğurlu olursa, yüksək gəlir gətirə bilər. Əksinə layihələr zərərlə nəticələnərsə, onda zərər bütün iştirakçılar arasında bölüşdürülür. Şəkil 1-də kiçik yüksək texnologiyalı firmalara vençur kapitalının qoyuluşu təsvir edilmişdir.

Şəkil 1. Kiçik yüksək texnologiyalı firmaya vençur kapitalının investisiyası

Vençur kapitalı iki vektorla təsvir olunur: formal və qeyri-formal.

Formal sahədə bir sıra investorların resurslarını birləşdirən “vençur kapitalı firmaları” (VKF) üstünlük təşkil edirlər. Bu investorlara korporasiyalar, xüsusi və dövlət təqaüd fondları, bir sıra fiziki şəxslər və vençur kapitalistlərinin özləri – VKF-nın sahibləri aid edilir.

VKF-dan başqa formal sektor kommersiya banklarının qız şirkətlərini və eləcə də dövlət investisiya proqramlarını da özündə birləşdirir.

Qeyri-formal sektor “biznes mələklər” adlandırılan vençur kapitalının şəxsi investorları və eləcə də yenidən yaradılmış kiçik firmaların ailə üzvləridir.

“Biznes mələklər” bura əsasən peşəkarlar, uğurlu sahibkarlar və eləcə də iri şirkətlərdə yüksək vəzifə tutan, biznes sahəsində yüksək əmək haqqı alan mütəxəssislər (hüquqşünaslar, məsləhətçilər və s.) daxildir.

Müasir kiçik vençur müəssisələr çevik və səfərbər strukturlara malik olub, yüksək və məqsədyönlü fəallığına görə fərqlənirlər. Ona görə də inkişaf etmiş dövlətlər vençur firmaların fəaliyyətini alqışlayır və hərtərəfli dəstəkləyirlər.

Eksplərent firmalar “pioner” firmalar adını almışlar. Bu növ firmalar ixtiraçılıq fəallığının maksimum mənfəət əldə etmə tsiklində iştirak edir və yeni məhsulun ilk dəstini istehsal edirlər. Eksplərent firmalar vençur firmalar kimi ölçülərinə görə çox böyük deyil və onlar əsasən texnoloji fəal sahələrdə, xüsusi ilə elektronika, kimya sənayesində, əczaçılıq istehsalı sahələrində yaradılır və fəaliyyət göstəriirlər.

Patient firmalar – adətən bazarın məhdud segmentində fəaliyyət göstərir və modaların, reklamların və digər vasitələrin təsiri ilə tələbləri ödəyirlər. Onlar məhsul buraxılışının artımı mərhələlərində və eyni zamanda ixtiraçılıq fəallığının azalması mərhələsində fəaliyyət göstəriirlər.

Kommutant firmalar – məhsul buraxılış tsiklinin enmə mərhələsində fəaliyyət göstəriirlər. Onların elmi-texniki siyasəti məhsul istehsalının vaxtında başlanmasını məhsulun texnoloji xüsusiyyətlərinin dərəcəsi haqqında qərarların qəbul edilməsini tələb edir. Kommutant firmalar yerli, milli tələblərin təmin olunmasına yönəlir, innovasiyanın istehsal tsiklinin müxtəlif mərhələlərini – məhsulun istehsala verilməsindən məhsulun texnologiyasında dəyişikliklərə qədər konkret yerli şəraitə uyğunlaşdırır.

Violent firmalar “güclü” strategiyaya malik olan firmalardır. Bu firmalar iri kapitalla, yüksək səviyyəli mənimsənilmə texnologiyasına malikdirlər. Onlar geniş istehlakçılar dairəsi üçün iri seriyalı və kütləvi məhsul istehsalı ilə məşğul olurlar

və maksimum mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Odur ki, violent firmalar istehsalın genişləndirilməsi, maşın parkının və avadanlığın dəyişməsi üçün innovasiyaya investisiya qoymağa çalışırlar.

Biznes inkubator – orijinal elmi-texniki ideyanı realizə edən, kiçik innovasiya firmalarının səmərəli fəaliyyətini təşkil etmək üçün əlverişli şərait yaradan ixtisaslaşdırılmış strukturdur. Biznes inkubator bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

- Təcrübi istehsalı güzəştli şərtlərlə avadanlıqla təmin etmək, məsləhət xidməti göstərmək, hüquq və informasiya sferasında kömək göstərmək;
- Riskli texnologiyaların təcrübə işlərini aparmaq;
- Təşkilati funksiyaların həyata keçirilməsinə kömək etmək və s.

İnkubator – kiçik elm tutumlu firmaların yaradılması və inkişafına maddi, maliyyə, təşkilati-idarəetmə və tədris-pedaqoji kömək göstərən strukturdur. Bu strukturun üstünlüyü ondadır ki, büdcə xərcləri tələb etmir. Öz xərclərini ödəmə innovasiya firmalarının gələcək gəlirlərində iştirak hesabına həyata keçirilir. Onların ali müəssisələrin yanında və ya nəzdində yaradılması yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin məşğulluğu probleminin həllinə şərait yaradır.

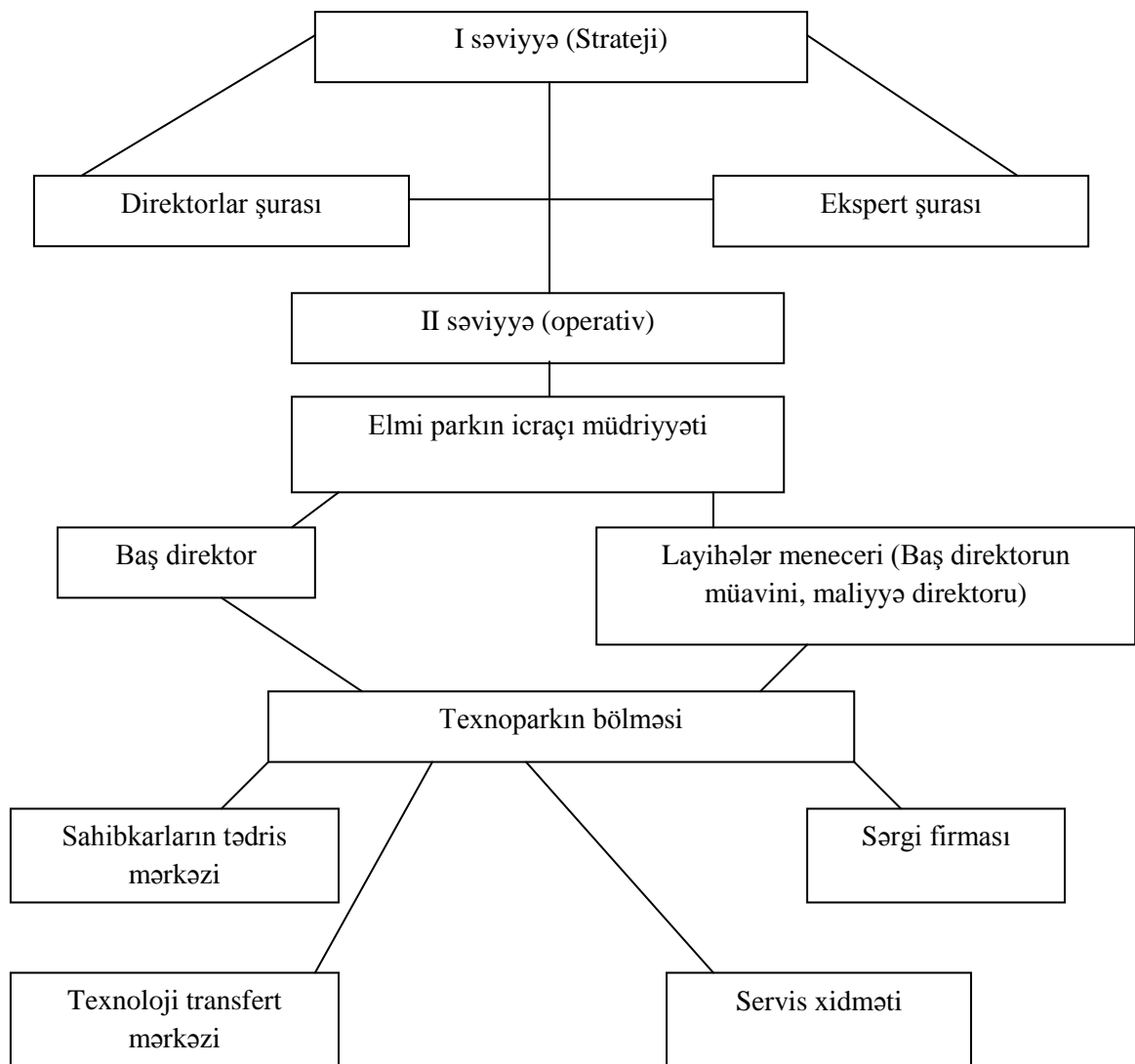
Amerikalı mütəxəssislərin bəzi hesablamalarına görə hər 5 yeni kiçik müəssisədən orta hesabla 3-ü birinci 6 il ərzində müflisləşir. “İnkubatorların” olması firmanın mövcudluğunun 3 ili ərzində müflisləşmə səviyyəsini orta hesabla 50% aşağı salmağa imkan verir. Nəticədə “inkubatorlardakı” bəzi firmalar sürətlə inkişaf edirlər və satış həcmələrini 10-30 milyon dollara çatdırırlar və onlar inkubator mərkəzlərində 4-5 il qalaraq onların köməyindən istifadə edirlər.

Texnopark – tədrisin, elmin və istehsalın xüsusi inteqrasiya forması olub, işçilər üçün yaşayış yeri, təhsil almaq və lazımı qaydada istirahət etmək imkanı verən və məişət şəraitinə malik olan icarəyə götürülmüş və yaxud onun mülkiyyəti olan ərazidir.

Texnoparkın təşkilati strukturu özündə iki səviyyəni birləşdirir: strateji və operativ. Şəkil 2-də texnoparkın təşkilati quruluşu verilmişdir.

Strateji səviyyə müşahidə və direktorlar şurası ilə təmsil olunur. Texnoparkın ali idarəetmə orqanı direktorlar şurasıdır. Onun tərkibinə texnoparkın təsisçiləri daxil olurlar.

Müşahidə (ekspert) şurası texnoparkın ali elmi-metodiki idarəetmə orqanıdır və direktorlar şurasının aparıcı alimlərindən formalaşır. Ekspert şurasına mütləq texnoparkın baş təsisçisinin nümayəndəsi daxil olmalıdır. Şuranın funksiyalarına yoxlamaların aparılması və texniki layihələrin seçilməsi, eləcə də ümumilikdə texnoparkın inkişafı barədə məsələlərdə məsləhətlər verilməsi daxildir.

Şəkil 2. Texnoparkın təşkilati quruluşu

Bilavasitə idarəetmə və inkişafın qısamüddətli strategiyasının işlənilib hazırlanması elmi parkın icraçı müdriyyəti tərəfindən həyata keçirilir. İcraçı müdriyyətin tərkibinə baş direktor, layihələr üzrə menecer (maliyyə direktoru) daxildir.

Parkın strukturuna konkret funksiyaları icra edən bir sıra bölmələr daxil ola bilər. Bunlara elmi parkın quruluş bölmələri olan sahibkarların tədris mərkəzi, servis xidməti, texnologiya transfert mərkəzi, sərqi firması aiddir.

Sahibkarların tədris mərkəzi kiçik firmaların rəhbərlərinin tədrisinin təşkili və aparılması, milli və xarici məsləhətçiləri və ekspertləri cəlb etməklə innovasiya sahibkarlığının dəstəklənməsi məsələləri üzrə dəyirmi masaların, milli və beynəlxalq konfransların təşkili üçün mövcuddur.

Servis xidməti bölməsi telekommunikasiya və rabitə vasitələrinin, konfransların verilməsi üzrə, iştirakçıların qeydiyyatının təşkili üzrə, sinxron tərcümə və texniki nümayiş vasitələrindən istifadə kimi xidmətlər göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün texniki xidmətlər pulludur.

Texnoloji transfert (ötürmə) mərkəzi texnologiyaların elmdən istehsala ötürülməsi mexanizminin formalaşdırılması və istifadəsi məqsədi ilə yaradılır. Mərkəzin yerinə yetirdiyi əsas funksiyalara daxildir:

- İnformasiyaların yüksək texnologiyalarla yığılması və emalı;
- Elmi-texniki işləmələrin yoxlanılması və onların milli və xarici bazarlarda irəliləməsi imkanını müəyyən edən şərtlərə uyğunluğu;
- Həm milli, həm də mümkün xarici istehlakçılar, sifarişçilər və investorlar barəsində verilənlər bazasının formalaşdırılması və s.

Mərkəz həm də texnologiyaların, istehlakçıların və eləcə də investorların axtarılması məqsədi ilə reklam tədbirlərini də təşkil edir.

Sərqi firması elmi parkın bir bölməsi olaraq təşkilata sərqiylərin yerləşdirilməsi və rəsmiləşdirilməsini də daxil etməklə, onların təşkilində kömək göstərir.

Almaniyada ən yeni texnologiya və texnikanın bazasında perspektivli məhsul növlərinin işlənilib hazırlanması və istehsalı üçün yaradılan “texnoloji parklar” geniş yayılmışdır. “Texnoloji parklar” universitetlər və elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə sıx

əlaqələrə malikdirlər. Texnoloji parkların yaradılmasının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Daha qabaqcıl, elmtutumlu istehsal sahələrində (mikroelektronika, biotexnologiya və s.) elmi-texniki siyasətin sürətləndirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

- Elm və sənayenin qarşılıqlı təsiri əsasında elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması;

- Ənənəvi sənaye regionlarında struktur dəyişiklikləri proseslərinin sürətləndirilməsi;

- Ölkənin ayrı-ayrı regionlarında işsizlik səviyyəsinin ixtisarı.

İnnovasiya fəaliyyətində risklərin idarə edilməsi innovasiya nəticələrindəki qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa və innovasiya məqsədlərinə nail olmaq üçün yeni qaydaların həyata keçirilməsinin faydalılığını gücləndirməyə şərait yaradan praktiki tədbirlər toplusudur. İnnovasiya riskləri aşağıdakı növlərə ayrılır:

- Fəal risk – sahibkarlıq fəaliyyətində olan risk;

- Passiv risk – fəaliyyətsizlikdən, təşəbbüskarsızlıqdan, mühüm qərarların qəbulunun gecikdirilməsində olan risk;

- Vergi riski – böhranlı iqtisadiyyat şəraitində vergi qanunvericiliyi sahəsində mürəkkəb proqnozlaşdırılan dövlət siyasəti;

- İşçi riski – etibarlı sosial infrastrukturanın partnyorlarının işə münasibətlərində öhdəliklərin olmaması ilə bağlı risk;

- Psixoloji risk – tez və dəqiq qərarların qəbulu və fəaliyyət sahəsində növbələşmə qabiliyyətinin olmaması.

İnnovasiya fəaliyyətində risklərin idarə edilməsi məsələsi innovasiyalı inkişafın strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsini təmin edir və həmin məqsədlərə aşağıdakılar aiddir:

- İnnovasiya proseslərinin nəticələrinə və dinamikasına təsir edən neqativ amillərin yaranmasının proqnozlaşdırılması;

– İnnovasiya fəaliyyətinə və innovasiyaların tətbiqi nəticələrinə neqativ amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi;

– İnnovasiya layihələrindəki riskin azaldılması üzrə müxtəlif variantların hazırlanması;

– İnnovasiya fəaliyyətindəki riskin idarə edilməsi sisteminin yaradılması.

Konkret halda risklərin idarə edilməsi üsullarının seçimi bir sıra amillərdən və birinci növbədə menecmentin təcrübəsindən və ixtisaslaşmasından, innovasiya fəaliyyətindən, innovasiya müəssisəsinin imkanlarından asılıdır. Daha səmərəli nəticələri əldə etmək üçün bir qayda olaraq innovasiya layihəsinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində riskin minimuma endirilməsi üsullarının birindən deyil, onların məcmusundan istifadə olunur.

2.2. Azərbaycan Respublikasında milli innovasiya sisteminin formalaşmasının mərhələləri və istiqamətləri

Müstəqillik ələ etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müəssisələrin səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün Azərbaycan Respublikasında gecikmədən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. 1991-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında” qanun iqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın və rəqabətin meydana gəlib inkişaf etməsi üçün ilkin hüquqi baza yaratdı. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Əmlak Komitəsi yaradıldı. Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin fəaliyyəti ilə birlikdə bu komitə respublikamızda sağlam bazar mühitinin formalaşması üçün şərait yaradılması sahəsində müəyyən əməli işlər gördü. Müxtəlif mülkiyyət formalarının fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə 1993-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında” qanun qəbul edildi. Sonrakı illərdə respublikada həyata keçirilən dövlətin bir sıra struktur siyasəti azad bazar mühitinin formalaşmasında müsbət rol oynadı.

Azərbaycanda azad bazar mühitinin formalaşması sahəsində strateji əsaslı işlər isə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndən sonra görülməyə başlandı. 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Əmlak Komitəsinin bazasında Dövlət Əmlakı Nazirliyi yaradıldı. 2001-ci ildə isə İqtisadiyyat Nazirliyi və Dövlət Əmlakı Nazirlikləri ləğv edildi və yeni bir nazirlik – İqtisadi İnkişaf Nazirliyi (hal-hazırda İqtisadiyyat Nazirliyi) yaradıldı. Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və onların fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması üzrə funksiyaların koordinasiyaşması bu orqana tapşırıldı. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi öz işində hökumətin 1995-ci ildə qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramını” əsas götürərək iqtisadiyyatın özəl bölməsinin formalaşmasını təmin edirdi. Təhlil göstərdi ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi elan olunandan sonra keçən illər ərzində 900-dən çox normativ sənədlər hazırlanmış və qanunlar qəbul edilmişdir. Bu sənədlər Azərbaycan Respublikasında azad bazarın formalaşdırılmasında tələb olunan bir çox özəlləşdirmə, sahibkarlığın, verginin, maliyyə-bank sisteminin təkmilləşdirilməsi ticarətin liberallaşdırılması, inhisarçılığın aradan qaldırılması, rəqabətin inkişaf etdirilməsi kimi mühüm işlərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi normativ-hüquqi baza yaratmışdır.

Həyata keçirilən əməli tədbirlər nəticəsində müəssisələrin azad bazar mühitinə uyğunlaşması üçün müəyyən şərait yaradılmışdır. “Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəsmi qənaətlərinə görə makroiqtisadi sabitlik və iqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulması sahəsində Azərbaycan müasir dövrdə MDB ölkələri arasında yüksək nəticəyə nail olmuşdur”.

Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin sağlamlaşdırılması və dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşdırılması məsələsində dövlət kreditlərindən istifadə edilir və bu özünün müsbət nəticələrini verməkdədir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra sahibkarlığın inkişafına diqqəti artıran hökumət ölkədə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu (SKMF) yaratmışdır. Bu fondan edilən kömək nəticəsində yüzlərlə kiçik müəssisələr öz fəaliyyətlərində müsbət dönüş yarada bilmişlər. Verilən kreditlərin ünvanlı və məqsədyönlü olması üçün respublikamızda özünü doğrultmuş yeni

üsuldan – kredit yarmarkalarından geniş istifadə edilir. Keçirilən yarmarkaların sahibkarlara kömək göstərilməsi baxımından müsbət cəhəti ondadır ki, sahibkarlar burada güzəştli kreditlər almaq imkanı əldə edirlər.

Güzəştli kreditlər və onların sahibkarlara verilməsi şərtləri müəssisələrin azad bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında güzəştli kreditlərdən istifadə etməklə özəl müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması sahəsində müsbət təcrübə vardır. Naxçıvan ərzaq-sənaye kompleksi bazasında yaradılmış aksioner cəmiyyəti buna parlaq misal ola bilər. Bu müəssisə çörək, makaron məmulatları, kolbasa, sosiska və süd məhsulları istehsal edir və Muxtar Respublika əhalisinin bu məhsullara olan tələbatının ödənilməsinə ciddi kömək göstərir. Hazırda müəssisə hər gün 30 ton çörək və çörək məmulatları, 3,5 ton makaron məmulatları, 1,5 ton kolbasa məmulatları istehsal edir. Bütün bunlar güzəştli kreditlərin verilməsi və müəssisə tərəfindən ondan səmərəli istifadə olunması nəticəsində mümkün olmuşdur. Müəssisəyə yönəldilən 1,35 milyon dollar investisiyanın bir hissəsi Sahibkarlığa Kömək Milli Fondundan dövlətin subsidiyası şəklində verilmişdir. Eyni zamanda qeyd etdiyimiz bu müəssisə azad bazar konyukturasına uyğunlaşmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlıqdan da bacarıqla istifadə edir. Məsələn müəssisə üçün avadanlıqlar Avropa ölkələrindən Türkiyə vasitəçiliyi ilə alınıb, quraşdırılıb və sazlanmışdır. Türkiyə nümayəndəlikləri isə bu avadanlıqları müəssisəyə kredit üzrə vermişdir. Burada qurulmuş yeni, mütərəqqi texnoloji avadanlıqlar ona imkan verir ki, məhsulun keyfiyyəti yaxşılaşsın və rəqabətə davam gətirsin. Güzəştli kreditlərin dairəsi genişləndiyinə görə biznesin inkişafı üçün yaxşı imkanlar yaranır və respublikada digər müəssisələr də sərbəst bazar iqtisadiyyatı mühitinə uyğunlaşmağa başlamışlar. Eyni zamanda sahibkarlıq müəssisələrindən yerli büdcəyə keçirilən vergilər imkan yaradır ki, ölkənin müxtəlif regionlarının sosial-iqtisai inkişafı ilə bağlı məsələləri dövlətin birbaşa yardımını olmadan öz həllini tapmış olsun.

Lakin tədqiqat göstərir ki, ilk vaxtlar kreditlərin həcmi sahibkarlığın bugünkü inkişaf tempinə və onların artan tələbatlarına tam cavab vermirdi. Keçən illərə

nisbətən sahibkarlara SKMF-dan verilən güzəştli kreditlərin arasında 4500 ABŞ dolları təşkil edən kreditlər də olub. Lakin verilən güzəştli kreditlərin orta məbləği cəmi 1700 ABŞ dollar təşkil etmişdir ki, bu da çox azdır. Fərəhləndirici haldır ki, 2011-ci ildən başlayaraq güzəştli kreditlərin həcmnin artırılması meyl özüni göstərir. İqtisadiyyat Nazirliyinin hazırladığı və hökumətə təqdim etdiyi sənəd layihəsində bu cür kreditlərin həcmnin bir neçə dəfə artırılması və 2 (iki) milyon ABŞ dolları məbləğinə çatdırılması nəzərdə tutulur. Tədqiqat göstərdi ki, sahibkarlara təklif olunan güzəştli kreditlərin məbləği müəssisənin bazar mühitinə uyğunlaşmasına müxtəlif tərəflərdən, müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif xarakterdə təsir göstərir. Mikro və kiçik layihələrin kreditləşdirilməsi sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyən şəxsin yaradacağı müəssisənin fəaliyyətə başlaması üçün lazımdır. Belə müəssisələr sahibkarların sayının çoxalmasına səbəb olsa da ölkə iqtisadiyyatına güclü təsir göstərə bilmirlər. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin son məlumatlarına görə bu cür xırda müəssisələrin sayı 81178 vahid təşkil etmişdir ki, onların da hər birində orta hesabla 27 nəfər adam çalışmışdır. Nəticədə belə müəssisələri heç də kiçik müəssisədə adlandırmaq olmaz (xarici ölkələrdə kiçik müəssisə adlanan müəssisələrdə 200-dən 500 nəfərə qədər işçi çalışır).

Göründüyü kimi müəssisələr həddindən artıq kiçik olsalar da hökumətin həyata keçirdiyi güzəştli kredit siyasəti nəticəsində sahibkarlığın inkişafında və müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşması sahəsində müəyyən uğurlar əldə edilmişdir və bunun nəticəsində kiçik müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulun və göstərdikləri xidmətin həcmi hər il artır. Lakin tədqiqat göstərdi ki, SKMF-dan verilən kreditlərin miqdarı artırılanda müəssisələr daha ciddi layihələr tərtib etməyə, müəssisələrin rəqabət dözümlülüyünün yüksəldilməsinə meyl göstərirlər və kreditləri də bu istiqamətdə xərcləməyə üstünlük verirlər. Azərbaycan Respublikasında bu cür düşünən müəssisələr var. Onların çoxu kiçik müəssisə qrupuna daxil deyillər və onların bazar mühitinə uyğunlaşdırılması nisbətən çoxlu vəsait tələb edir. Belə müəssisələrə Neftçala balıq yetişdirmə zavodunu, Göyçay kərpic zavodunu, İmişli broyler fabrikinə göstərmək olar. Bu müəssisələrin

problemləri kiçik müəssisələrin problemlərindən onunla fərqlənir ki, onlar hazırda müəyyən səviyyədə həm də müsbət mənada fəaliyyətlərini qura biliblər. Onların hər biri bazarın müxtəlif seqmentlərində fəaliyyət göstərirlər. Kərpic zavodu artıq özəlləşdirilmişdir və orada texnoloji xəttin yenidən qurulması işi intensiv şəkildə gedir. Lakin onun istehsal gücü regionun tələbatını ödəmək üçün kifayət etmir. İstehsal gücünü artırmaq üçün əlavə vəsait tələb olunur. Müəssisə bazarın tələblərinə cavab verən həcmdə və keyfiyyətdə kərpic istehsal etmək üçün layihə hazırlayıb və layihəni SKMF-dan alacağı güzəştli kreditlə həyata keçirməyi planlaşdırır. Broylar fabrikinin isə dəyişən bazara uyğunlaşması üçün istehsalın yenidən qurulması tələb olunur. O kreditsiz də öz səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Lakin yenidənqurma işləri aparmadan müəssisə respublikanın quşçuluq bazarına daxil ola bilməz. Bunun da əsas səbəbi son illərdə ölkəmizdə quşçuluq sənayesinin sürətli inkişafıdır ki, hətta xarici firmaların broylar məhsulları da bazara keçmişdəki səviyyədə daxil olub möhkəmlənə bilmirlər. Buna görə də İmişli broylar fabrikinə böyük həcmli güzəştli dövlət krediti kömək edər ki, formalaşmış bazar mühitinə uyğunlaşsın və standartlara cavab verən məhsul istehsal etsin.

Başqa bir təhlil göstərir ki, dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşmaq üçün “Şirvan telemexanika zavodunda” bir neçə istiqamətdə iş görülməsi nəzərdə tutulub ki, burada da mikrokreditlər heç bir şey edə bilmirlər. Buna görə də İqtisadiyyat Nazirliyi bu müəssisəyə nisbətən iri həcmli güzəştli kredit verməyi nəzərdə tutmuşdur. Zavodun istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti ilə tanışlıq göstərdi ki, hazırda müəssisədə maliyyə çatışmazlığı yoxdur və müəssisə özünün bacardığı səviyyədə işləyir. Dövlət krediti zavoda “ISO” keyfiyyət sertifikatını əldə etmək, xarici məsləhətçiləri müəssisəyə cəlb etmək, yeni kifayət standartlarını mənimsəmək, proqram təminatını yeniləşdirmək üçün lazımdır. Bunlar çoxlu vəsait tələb etsə də zavodunun dünya bazarında yerini möhkəmlətmək üçün xüsusi lazımdır. Zavodun investisiya proqramına əsasən burada yeni mütərəqqi texnoloji xəttin istehsala tətbiqi, dünya standartlarına cavab verən məhsulların istehsalı nəzərdə tutulub. Bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsi SKMF-dan alınan böyük həcmli (yarım milyon

ABŞ dolları məbləğində) güzəştli kredit hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Fəaliyyət göstərən müəssisələrin azad və kəskin rəqabətli bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasında onlara göstərilən maliyyə-kredit köməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Təhlil göstərdi ki, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığa və o cümlədən də kiçik sahibkarlığa və müəssisələrin inkişafına maliyyə-kredit köməyi “Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Köməyi Proqramına (1997-2000-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramına (2002-2005-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Fondu haqqında Əsasnaməyə”, “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydalarına” və ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin bir sıra digər göstəriş və sərəncamlarına əsasən həyata keçirilmiş və hazırda da həyata keçirilməkdədir. Sahibkarlığın bütün növlərinin inkişafına yönəldilən maliyyə-kredit vəsaitlərinin əsas mənbəyi kimi idarəetmənin bütün səviyyələrinin büdcələrindən daxil olan vəsaitlər, mülkiyyətin özəlləşdirilməsindən əldə olunan vəsaitlər, bank kreditləri, xarici ölkələrin və iş adamlarının bu məqsəd üçün ayırdıqları vəsaitlər əsas rol oynamışlar. 2007-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilən daxili investisiyalar həcmi cədvəl 2-də verilmişdir.

Müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasında verilən kreditlərin həcmi ilə yanaşı, onların hansı müddətə verilməsi məsələsi də böyük əhəmiyyət daşıyır. Təhlil göstərdi ki, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlara kredit həm qısamüddətli və həm də uzunmüddətli verilir. Müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasına yönələn qısamüddətli kreditlərin həcmi 2006-cı ildə 1162,0 milyard manat, 2008-ci ildə 2316,8 milyard manat, 2013-cü ildə isə 2567,4 milyard manat təşkil etmişdir. Baxılan dövrdə uzunmüddətli kreditlərin məbləği isə çox olmuş və 2006-cı ilə 1220,7 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da iqtisadiyyata yönəldilən kreditin ümumi həcmnin cəmi 52,5%-nə bərabər olmuşdur. Uzunmüddətli kreditlərin xüsusi çəkisinin bu qədər çox olması müəssisələrin azad və dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşması prosesinin sürətlənməsinə müsbət təsir

göstərir. Lakin respublikamızın iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə daxili imkanlar bacarıqla səfərbərliyə alınır və müəssisələrin inkişafına yönəldilən uzunmüddətli kreditlərin həcmi və xüsusi çəkisi artır.

Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması, yeni müəssisələrin yaradılması və müəssisələrin azad və kəskin rəqabətli bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılmasında xarici investisiya və kreditlərdən də istifadə edilmişdir ki, 2007-2014-cü illərdə iqtisadiyyatın inkişafına cəlb edilən bu investisiyaların həcmi cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Təhlil göstərir ki, ölkədə xarici investisiyanın strukturunda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Əgər 1995-ci ilə xarici investisiyanın ümumi məbləğinin 58,7%-i maliyyə kreditlərinə, 37,3%-i neft sənayesinə və 4,0%-i birgə müəssisələr və xarici firmalara yönəldilmişdirsə, 2008-ci ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 34,4%, 49,0% və 16,6% kimi formalaşmışdır. Neft sənayesinə yönəldilən vəsaitin xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 37,3%-dən 2003-cü ildəki 85,5%-ə qədər artmış, 2008-ci ildə 49,0%, 2014-ci ildə isə 39,0% olmuşdur. Neftçixarma və qaz sənayesinə yönəldilən çoxlu vəsait iqtisadiyyatın bu sahəsinin üstün inkişafına, mənfəətlə fəaliyyət göstərməsinə və nəticədə dəyişən bazar mühitinə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu cür faktiki rəqəmlər bir daha sübut edir ki, müəssisələrə dövlət himayəsi gücləndikcə onların azad bazar mühitinə uyğunlaşdırılması prosesi normal axında inkişaf edir və həm müəssisələrin özlərinə və həm də dövlətə xeyir verir.

Müəssisələrin sağlamlaşdırılması və formalaşmış (dəyişən) bazar mühitinə uyğunlaşmasında xarici iş adamlarının və şirkətlərin vəsaitlərindən istifadə edilməsi üsulundan da istifadə olunmuşdur. Məsələn, 2004-cü ilin dekabrında məlum oldu ki, Gəncə avtomobil zavodunda istehsala başlamaq və müəssisəni rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməyə hazırlamaq üçün xarici şirkətlərin investisiyası yox, onların öz müəssisələrində istifadə etdikləri qabaqcıl texnologiyadan istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Müəssisənin dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşdırılması üçün tələb olunan investisiyanın Azərbaycan tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Cədvəl 2

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş daxili investisiyalar

	2007		2008		2009		2010		2011		2012		2013		2014	
	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə
Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, cəmi	4626695,8	100,0	7702189,9	100,0	6079921,8	100,0	7499173,4	100,0	10198978,3	100,0	12148356,5	100,0	13178868,0	100,0	12714973,3	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	215244,8	4,6	322861,0	4,2	256908,8	4,2	430031,0	5,7	436884,8	4,3	643140,7	5,3	561931,4	4,3	349923,9	2,8
Sənaye	1915295,1	41,4	2238272,9	29,1	1821595,3	30,0	2358938,2	31,5	3245055,0	31,8	3371737,3	27,8	3503941,4	26,6	3370691,1	26,5
Mədənçıxarma sənayesi	920699,0	19,9	974624,8	12,6	816832,5	13,4	1068960,2	14,3	1350186,5	13,2	1364231,8	11,2	1228983,9	9,3	1763308,1	13,9
Emal sənayesi	297889,1	6,5	352121,7	4,6	332832,3	5,5	509049,7	6,8	847686,8	8,3	861131,0	7,1	888763,0	6,8	643666,1	5,1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	91,2	0,0	2410,8	0,0	20256,3	0,3	17929,2	0,3	8,0	0,0	17278,2	0,1	9709,8	0,1	18465,8	0,1
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	246835,7	5,3	351076,7	4,6	291272,7	4,8	381268,3	5,1	466461,2	4,6	671749,3	5,6	985887,8	7,5	615782,1	4,8
Tikinti	2047,8	0,0	55922,4	0,7	30412,7	0,5	52894,5	0,7	151614,2	1,5	389213,3	3,2	519717,2	3,9	1922317,4	15,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	95139,6	2,1	276779,9	3,6	234564,3	3,9	218164,0	2,9	298423,3	2,9	536427,8	4,4	517291,9	3,9	586588,6	4,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	636943,3	13,8	1822578,1	23,7	1499773,0	24,7	2054008,9	27,4	2192698,4	21,5	2269183,5	18,7	3105874,4	23,6	2127353,0	16,7
Nəqliyyat	632515,8	13,7	1814600,7	23,6	1490536,5	24,5	2039663,5	27,2	2186444,0	21,4	2258405,0	18,6	3095591,6	23,5	2119146,3	16,7
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	16201,0	0,3	20477,3	0,3	86010,7	1,4	221045,0	2,9	303696,5	3,0	138208,2	1,1	68536,5	0,5	120518,5	1,0
İnformasiya və rabitə	160841,5	3,5	141677,4	1,8	140590,9	2,3	211965,9	2,8	268771,2	2,6	280119,4	2,3	200673,5	1,5	157480,2	1,2
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	3736,2	0,1	1836,5	0,0	1530,2	0,0	11303,2	0,2	17105,4	0,2	8742,8	0,1	48280,3	0,4	31633,9	0,3
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	488714,8	10,6	888376,4	11,5	851079,0	14,0	825402,1	11,0	942600,1	9,2	1390785,7	11,4	1205974,8	9,2	11751,8	0,1
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	17726,9	0,4	120319,5	1,6	51322,2	0,8	81672,3	1,1	230520,5	2,3	217160,9	1,8	254111,0	1,9	293180,9	2,3
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	628579,3	13,6	869955,4	11,3	548748,4	9,0	378163,4	5,0	760133,9	7,4	1065073,0	8,8	1368165,5	10,4	1193530,2	9,4
Təhsil	125626,6	2,7	293983,1	3,8	101442,5	1,7	140724,0	1,9	292286,9	2,9	794057,5	6,5	770347,7	5,8	506733,9	4,0
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	142316,5	3,1	298759,9	3,9	168539,2	2,8	163850,9	2,2	289430,3	2,8	254397,4	2,1	365920,2	2,8	323659,9	2,5
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	162703,6	3,5	309649,6	4,0	232346,7	3,8	326867,4	4,4	723627,8	7,1	691443,6	5,7	619050,9	4,7	1645059,3	12,9
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	11515,2	0,2	25081,5	0,3	36015,9	0,6	9929,1	0,1	7389,0	0,1	21501,2	0,2	53567,8	0,4	54904,1	0,4

Cədvəl 3

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyalar

	2007		2008		2009		2010		2011		2012		2013		2014	
	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, cəmi	2844494,1	100,0	2241963,9	100,0	1645023,0	100,0	2506592,5	100,0	2600083,0	100,0	3258917,8	100,0	4671947,7	100,0	4903627,8	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	28035,8	1,0	13672,7	0,6	9729,0	0,6	980,9	0,1	463,8	0,0	5696,0	0,2	12341,2	0,3	14023,0	0,3
Sənaye	2675907,3	94,1	2011024,1	89,7	1403281,7	85,3	1917294,0	79,7	2124722,2	81,7	2668144,0	81,9	3995658,2	85,5	4268857,9	87,1
Mədəncixarma sənayesi	2576856,9	90,6	1907962,5	85,1	1271526,4	77,3	1882933,5	78,2	1894302,3	72,9	2492954,5	76,5	3866166,3	82,7	4184605,6	85,3
Emal sənayesi	2073,0	0,1	43101,0	1,9	21382,7	1,3	1118,1	0,1	201,0	0,0	82,8	0,0	176,3	0,0	885,3	0,0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	88301,1	3,1	47572,7	2,1	69671,2	4,2	22969,7	1,0	188203,3	7,2	91198,8	2,8	89085,5	1,9	75818,8	1,6
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	8676,3	0,3	12387,9	0,6	40701,4	2,5	10272,7	0,4	42015,6	1,6	83907,9	2,6	40230,1	0,9	7548,2	0,2
Tikinti	2159,5	0,1	10217,0	0,5	131,4	0,0	60886,2	2,5	74262,7	2,9	109826,4	3,4	188059,2	4,0	299360,4	6,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	277,7	0,0	166,7	0,0	116,7	0,0	16945,5	0,7	9470,4	0,4	7627,0	0,2	-	-	-	-
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	108409,8	3,8	171275,5	7,6	215433,9	13,1	395120,3	16,4	322994,3	12,4	351921,4	10,8	464152,3	9,9	313206,4	6,4
Nəqliyyat	108409,8	3,8	171275,5	7,6	215433,9	13,1	395120,3	16,4	322994,3	12,4	351921,4	10,8	464152,3	9,9	313206,4	6,4
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23,0	0,0	-	-	-	-
İnformasiya və rabitə	16700,0	0,6	31707,7	1,4	-	-	-	-	41982,7	1,6	49391,7	1,5	-	-	-	-
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19055,4	0,6	8780,7	0,2	2381,8	0,0
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1265,8	0,0	3,0	0,0	-	-	-	-	2188,9	0,1	-	-	-	-	-	-
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	506,4	0,0	-	-	-	-	276,2	0,0	-	-	44493,2	1,3	2,5	0,0	163,2	0,0
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	115,9	0,0	-	-	3544,2	0,2	2950,2	0,1	1233,6	0,0	2495,6	0,1	2433,0	0,1	4904,0	0,1
Təhsil	8342,1	0,3	3882,2	0,2	1542,6	0,1	140,4	0,0	3021,9	0,1	244,2	0,0	520,6	0,0	699,7	0,0
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1980,5	0,1	-	-	180,0	0,0	3901,4	0,2	-	-	-	-	-	-	31,4	0,0
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	793,3	0,0	-	-	10993,2	0,7	7997,3	0,3	-	-	-	-	-	-	-	-
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	-	-	15,0	0,0	70,3	0,0	-	-	19742,5	0,8	-	-	-	-	-	-

Bütün dünyada məşhur olan Almaniyanın “Volkswagen” avtomobil şirkəti müəssisənin sağlamlaşdırılması proqramında öz iştirakını qərar almışdır. Lakin o, layihəni maliyyələşdirməklə deyil, müəssisəni qabaqcıl yığma texnologiyası ilə təmin etmə, menecment işinin təşkili və kadr hazırlığı ilə məşğul olacağını bildirmişdir. Nəticədə Gəncə avtomobil zavodunda xarici kompaniyanın pul vəsaitindən istifadə edilməyəcəyi, lakin onlardan qabaqcıl texnologiya gətiriləcəyi, onların idarəetmə üsullarından və kadr hazırlanması təcrübəsindən istifadə olunacağı nəzərdə tutulurdu. Alman mütəxəssislərinin hesablanmasına görə ilk illərdə daxili bazara iki min rəqabət qabiliyyətli mikroavtobuslar və furqonlar çıxarmaq mümkün olacaq. Sonralar məhsulun qonşu ölkələrə də satılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu bir daha göstərir ki, müəssisələrin dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşdırılması eyni zamanda beynəlxalq əməkdaşlığın da inkişaf etməsi və rəngarəngliyinin artmasını tələb edir. Bu zavodun bazar mühitinə uyğunlaşması istiqamətində Rusiya Federasiyası ilə də danışıqlar aparılır və hələlik zavodda əlillər üçün nəzərə tutulan “Oka” markalı minik avtomobillərinin kiçik seriyalarla hazır hissələrdən yığılması məsələsi həll olunmuşdur.

Təcrübənin öyrənilməsi göstərdi ki, müəssisələrin işinin kəskin rəqabətli bazar mühitinə uyğunlaşdırılması bütün hallarda həm sahibkarlar və həm də dövlət üçün sərfəlidir və iqtisadi səmərə verir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fermer təsərrüfatlarının kəskin rəqabətli bazar mühitinə uyğunlaşdırılması istiqamətində bir sıra əməli tədbirlər həyata keçirilir.

Hazırda respublikamızda sənaye müəssisələrinin sağlamlaşdırılması üzrə işlər intensivləşir. SSRİ dağılmamışdan öncə ittifaq əhəmiyyətli çoxlu maşınqayırma və sənayenin digər sahələrinə mənsub olan müəssisələr var idi. Məlum səbəblərə görə bu müəssisələrin çoxu ya heç, ya da ki, tam gücü ilə işləmirlər. Bu müəssisələrin sağlamlaşdırılması və bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasının spesifik xüsusiyyətləri meydana çıxmışdır. Bundan başqa ağır sənayenin energetika sənayesi ilə sıx əlaqəsi vardır. Bu tip müəssisələrin kəskin rəqabətli bazar mühitinə uyğunlaşdırılması üçün respublikada müvafiq olaraq sənaye və energetika dövlət

qurumları yaradılmışdır. Sənaye kompleksinə investisiya cəlb etmək və yeni iş yerləri yaratmaq məqsədi ilə bu qurumlara böyük funksiyalar verilmişdir. Bunlardan başqa müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə rayonların sosial-iqtisadi inkişafına xüsusi fikir verilir. Rayonlarda yerləşən müəssisələrə 2014-cü ildə konsaltinq və maliyyə köməyi göstərmək üçün dövlət büdcəsindən 196 milyon manat ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası neft ölkəsidir. İndi neftin çox hissəsi dənizin dibindən çıxarılır. Lakin I Dünya müharibəsinə qədər neft quruda çıxarıldı və illik həcmi 20 milyon tonu ötmüşdü. Hazırda quruda fəaliyyət göstərən neft mədənlərindən çıxarılan neftin həcmi qat-qat azalmışdır. Şirvan şəhərinin yaxınlığında yerləşən “Gürovdağ” neftçixarma sahəsində 1966-cı ildə hər gün 5,36 min ton neft çıxarıldısa, 2004-cü ildə bu rəqəm 700 ton olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu, çox azdır və müəssisənin gəlirliyinə olduqca mənfi təsir göstərir. Mütəxəssislərin fikrincə neft hasilatını burada bir neçə dəfə artırmaq olar. Bunun üçün əlavə vəsait lazımdır. Kəşfiyyat quyularının qazılması üçün 10-15 milyon ABŞ dolları tələb olunur. Müəssisəni bazar mühitinə uyğunlaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) xarici şirkətlərin vəsaitlərindən istifadə etməyi məqbul hesab etmiş və 2004-cü ilin dekabrında İngiltərənin “Caspian Energy Group” kompaniyası ilə kontrakt imzalanmışdır. Kontrakta görə «Gürovdağ» neft yatağında hər birinin dəyəri orta hesabla 1,5 milyon dollar olan 10-15 kəşfiyyat quyusunun qazılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlər nəticəsində neftçixarma müəssisəsi bazarda özünün keçmiş şöhrətli yerini bərpa edərək 36 min ton neft hasil etməyə nail olmuşdur.

Müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşmasına və respublikada sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir edən ən güclü amillərdən biri inhisarçılıq və haqsız rəqabətdir. Bütün postsovet məkanında olduğu kimi Azərbaycanda da inhisarçılıq vardır və onun təsiri uzun illərdir ki, azalmaq bilmir. 2004-cü ilin noyabrında USAID - ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi, Dünya Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası və TACIS proqramının təşkil etdiyi “Azərbaycanda biznes mühiti: nailiyyətlər və problemlər” adlı konfransda da respublikamızda inhisarçılığın və

haqsız rəqabətin olması və müəssisələrin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməsi faktını bir daha ortaya çıxartdı. Müəssisələrin və xüsusilə də fəaliyyətə yenicə başlamış kiçik və orta müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün kreditdən istifadə etmələri çox faydalı olur. Lakin ölkəmizin maliyyə bazarında inhisarçılığın mövcudluğu buna mane olur. Bank kreditləri faizlərinin yüksək olması da məhz inhisarçılıqla bağlıdır. Müəssisələrin kreditdən istifadə edib özlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətlərini yaxşılaşdırmağa mane olan əsas səbəblərdən biri də maliyyə bazarında dövlət inhisarının çox güclü olmasıdır. Kredit bazarında rəqabətin olmaması sərfəli kredit təklifini sıfır variantına çatdırır və maliyyə strukturlarının əksəriyyətini regionlarda fəaliyyət göstərməkdən və istehsala vəsait yönəltməkdən çəkindirir. Bu da paytaxt Bakıdan kənarında müəssisələrin inkişafına və rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə olduqca mənfi təsir göstərir. Bu fakt xarici təşkilatların və xüsusən də Avropanın Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Azərbaycan Kommersiya Bankları Assosiasiyası tərəfindən də həmişə qeyd olunmuşdur. Azərbaycana kredit strukturlarının inkişafına qanunvericilik sistemindəki çatışmazlıqlar, məhkəmə və məhkəmə qərarlarının icrasında olan məsuliyyətsizliklər daha çox mane olur. Bundan başqa öz işini müasir dövrün tələbləri səviyyəsində qurmağa çalışan banklar da bank sferasında inhisarçıların təsiri altında səmərəli fəaliyyət göstərə bilmirlər. Məsələn, özünün yaxşı iş təcrübəsi ilə tanınan AtaBank 60%-i Azərbaycan Beynəlxalq Bankının nəzarətində olan maliyyə bazarında fəaliyyət göstərir. Baxmayaraq ki, bazarın 35%-nə nəzarət edən təşkilat qüvvədə olan qanuna görə inhisarçı təşkilat adlandırılmalı və cəzalandırılmalıdır. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan hökuməti bu cür yaranmış problemlərin həllini inhisarçılığa qarşı yeni qanunların işlənilib hazırlanmasına görür və belə qanunların ciddi şəkildə hazırlanıb qəbul olunaraq həyata keçirilməsinin şahidi oluruq. Bunlardan başqa onu da qeyd etmək lazımdır ki, inhisarçılıq və haqsız rəqabətə qalib gəlmək üçün dövlət müəssisələrinin bir hissəsi, xüsusən də iqtisadiyyatın neft, kimya, rabitə və s. bölmələrinin müəssisələri özəlləşdirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəlləşdirmə özəlləşdirmə xətrinə yox, hər hansı bir sosial-iqtisai məqsədin həyata keçirilməsinə

görə baş verməlidir. Tədqiqat işimizin mövzusu nöqtəyi-nəzərindən məsələyə yanaşsaq onda göstərə bilərik ki, özəlləşdirmədə əsas məqsəd müəssisələrin bazarda səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası müşahidəçi dövlət kimi 1997-ci ildən Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olmaq üçün danışıqlar aparır. Bu məsələnin həlli ilə xüsusi komissiya məşğul olur və hökumət bütün lazımi sənədləri ora göndərmişdir. Belə hesab edirik ki, bu cür mühüm tədbir də ölkəmizdə fəaliyyət göstərən və bu qəbildən olan müəssisələrin daxili və xüsusən xarici bazarın güclü rəqabətli mühitinə uyğunlaşması istiqamətində görülən tədbirlərə aid edilməlidir. ÜTT-na üzv olmaq imkan verəcək ki, xarici investisiya Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunsun. Eyni zamanda bu təşkilatın tələblərinə uyğun qanunlar qəbul ediləcəyi gözlənilir. Bunların nəticəsində istər iqtisadi məkanda istifadə olunan qanunlar və istərsə də məhkəmə-hüquq sistemi və müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulların keyfiyyəti ÜTT-nın standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bütün bunlar müəssisələrin kəskin rəqabətli bazar mühitinə uyğunlaşmaları üçün həm hüquqi baza, həm də inkişaf üçün əlavə stimül yaradacaqdır. Lakin müəssisələrimiz buna ciddi hazırlanmalıdırlar.

Müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasında dövlətin rolu əvəz olunmazdır. Bunun bir qolu da maliyyə imkanları ilə əlaqədar olur. Təhlil göstərir ki, məhz bu imkan bizim respublikamızda hər il artmaqdadır.

Kəskin rəqabət mühiti olan bazarda kiçik sahibkarla orta və iri sahibkarların vəziyyəti eyni olmur. Kiçik sahibkarlığın funksiya və vəzifələri ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rolu həmişə nəzərə almaq və bu dəyişən bazar şəraitinə onların daha çevik uyğunlaşmaları üçün şərait yaratmaq lazımdır. İlk növbədə hökumət bu məsələni özünün diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində kiçik və orta sahibkarlığa beynəlxalq təşkilatlar da diqqəti artırırıblar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, elə bu faktın özü də kiçik sahibkarlığın inkişafının əhəmiyyətini bir daha göstərir. Bunun üçün Azərbaycanda Biznes Məsləhət Xidməti Proqramı (BMXP) yaradılıb və AB tərəfindən maliyyələşdirilir. BXMP-nin əsas məqsədi respublikamızda kiçik və orta

sahibkarlara dəstək verməkdir. Tədqiqat göstərdi ki, Avropa Birliyi (AB) sahibkarlığa dəstək məqsədilə ölkəmizdə 118 layihə həyata keçirib və 7 layihənin 2015-ci ildə həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Bu layihələrin üçdə biri respublikamızın regionlarında, o cümlədən 8-i Gəncədə, 7-si Qubada, 12-si Şəkiddə həyata keçirilib ki, bunun da müasir dövrdə böyük əhəmiyyəti vardır. Sahibkarlara yardım göstərən bu təşkilatın əhatə etdiyi şirkətlərin sayı 100-dən çox olub. Əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərdən biri də odur ki, istehsalla məşğul olan sahibkarların sayı artır. BMXP-nin maliyyə dəstəyi verdiyi müəssisələrin 40%-i istehsalat sahələrini əhatə edir. Layihələrdə nəzərdə tutulan nəticələrin əldə edilməsi üçün BXMP 102 şirkəti bura cəlb edə bilmiş və 386 min avro məbləğində vəsait xərcləmişdir.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu hər il öz vəsaitlərini artırır və respublikada müəssisələrin daxili və xarici bazarlarda formalaşan və tez-tez dəyişən kəskin rəqabətli mühitə uyğunlaşmasında böyük rol oynayır. Bu amilin həqiqətən də güclü amil olmasını 2011-ci ildə keçirilmiş “Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramının (2009-2013-ci illər)” icrasının bir illiyinə həsr edilmiş konfransın materialları bir daha sübut etdi ki, bu fondun vəsaitləri hesabına istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini yaxşılaşdırmış 150-dən çox şirkət öz məhsullarını daxili və xarici bazarda müvəffəqiyyətlə reallaşdırı bilirlər. Konfransda iştirak edən ölkə Prezidenti İlham Əliyev regionların inkişafında müəssisələrin həlledici rolunu yüksək qiymətləndirərək onların inkişafının daimi olmasının xüsusiyyətini vurğuladı.

Baxılan dövrdə müəssisələrin azad və kəskin rəqabətli dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşması sahəsində görülən tədbirlər içərisində vergi sistemində aparılan islahatlar xüsusi yer tutmuşdur. Bunun nəticəsində müəssisələrin mənfəəti artmışdır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin hər il artması və büdcə kəsrinin azalması baş vermişdir. Ən əhəmiyyətli dəyişikliklər neft və qazçıxarma sənayesində baş vermiş, özəl müəssisələrin sayı və xüsusi çəkisi artmış və nəticədə iqtisadiyyatın xüsusi bölmələri sürətlə inkişaf etməkdə davam edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin ixrac potensialının artırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələnin həlli birbaşa müəssisələrin fəaliyyətindən və onların azad və yüksək rəqabətli bazar mühitinə uyğunlaşmasından asılı olur. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşma səviyyəsini öyrənmək üçün müəyyən bir dövrdə ölkə ixracının strukturunu dərinlən təhlil etmək lazımdır. 2005-2014-cü illər üçün belə bir təhlil cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4

2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ixracın strukturu (mal qruplarının ümumi həcmindəki xüsusi çəkisi, %-lə)

Mal qrupları	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Bitki mənşəli məhsullar	4,5	2,5	3,2	0,5	1,5	0,9	1,0	1,3	1,3	1,5
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	1,6	1,0	1,4	0,3	0,9	0,9	0,7	0,9	1,0	0,9
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	1,5	1,6	3,8	0,3	1,2	1,0	1,0	1,3	1,4	1,4
Mineral məhsullar	76,8	84,6	81,5	97,1	92,8	94,2	94,5	93,2	92,8	92,5
Kimya sənaye məhsulları	3,0	3,0	1,5	0,2	0,2	0,2	0,5	0,7	0,2	0,3
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	1,7	1,6	1,2	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,7
Emal olunmamış gön, aşılınmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	0,1	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0
Toxuculuq materialları və məmulatları	1,3	1,0	1,0	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,4	0,4	0,3	0,3	0,4
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	2,4	2,3	3,0	0,8	0,8	0,6	0,9	0,9	0,8	0,6
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	0,6	0,6	0,8	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0	0,3
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	6,3	1,3	1,7	0,3	1,2	0,8	0,0	0,2	0,4	0,0
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	0,1	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Müxtəlif sənaye malları	0,1	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın bütün sahələrində formalaşmış müəssisələr ölkə ixracında zəif iştirak edirlər. Bunun əsas səbəbi məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin nisbətən aşağı olmasıdır. Bunun nəticəsində respublikamızın

ixracında əsas yeri mineral məhsullar (xam neft, qaz) və kimya sənayesinin məhsulları tutur.

Azərbaycan Respublikası üzrə ixracın strukturunun öyrənilməsi onu göstərir ki, xaricə mal çıxaran müəssisələrin əksəriyyəti yeyinti, yüngül, neftçixarma və qazçixarma müəssisələridir. Maşınqayırma sənayesinin müəssisələri ixracda çox zəif çıxış edirlər.

Ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşması haqqında məlumatları idxalın strukturunu öyrənməklə də əldə etmək olar. 2005-2014-cü illər Azərbaycan Respublikasında idxalın mal qrupları üzrə strukturu cədvəl 5-də verilmişdir.

Cədvəl 5

2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında idxalın strukturu (mal qruplarının ümumi həcmindəki xüsusi çəkisi, %-lə)

Mal qrupları	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	1,1	0,8	0,8	0,7	1,1	1,3	1,2	1,2	1,2	1,6
Bitki mənşəli məhsullar	4,1	3,8	6,6	7,2	5,1	6,6	5,3	5,2	5,1	4,6
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	4,6	5,2	7,7	6,8	8,5	9,3	6,8	7,5	7,6	9,7
Mineral məhsullar	15,2	14,8	5,3	4,7	2,8	3,2	2,4	3,2	3,4	4,9
Kimya sənaye məhsulları	4,4	4,7	5,9	6,1	6,6	6,6	6,4	6,9	7,0	7,8
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	2,5	2,6	3,1	3,4	2,8	3,4	3,7	4,4	3,3	3,3
Emal olunmamış gön, aşılınmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	1,2	1,0	1,3	1,2	1,4	2,5	2,7	2,8	2,6	1,4
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	1,4	1,5	1,7	1,8	2,1	1,9	1,4	1,2	1,1	1,3
Toxuculuq materialları və məmulatları	1,5	1,2	1,0	0,8	0,9	0,9	0,8	0,8	0,9	1,1
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	0,4	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	1,9	1,5	2,3	2,4	2,6	3,1	2,2	2,4	1,9	1,9
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	0,1	0,1	0,0	0,1	0,3	0,2	0,3	0,2	8,7	4,6
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	11,6	11,7	12,3	10,7	10,8	14,0	13,7	15,2	12,1	13,6
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	33,3	29,4	30,2	30,8	34,8	28,8	31,1	27,2	25,7	28,1
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	10,0	16,7	15,5	17,0	12,7	12,1	17,3	14,7	13,4	8,8
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	1,9	2,2	3,1	3,2	3,5	2,7	2,0	3,6	3,0	3,1
Müxtəlif sənaye malları	3,9	1,6	1,2	1,5	1,1	1,4	1,6	2,2	1,9	2,1
İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0

Ölkədə emal sənayesinə daxil olan müəssisələrin həddindən çox az olması və fəaliyyət göstərən müəssisələrin tam gücü ilə işləməməsi nəticəsində idxalın

tərkibində çoxlu maşınqayırma, metallurqiya, neftayırma, yeyinti və yüngül sənaye məhsulları ölkəmizə kənardan gətirilir.

Belə hesab edirik ki, müəssisələrin azad bazar mühitinə uyğunlaşdırılması və rəqabətə dözümlü məhsul istehsal edə bilən yeni müəssisələrin yaradılması yolu ilə idxal olunan məhsulların çox hissəsini öz respublikamızda istehsal edə bilərik. Bunun üçün ölkəmizdə münasib iş qüvvəsinin, maddi-enerji resurslarının və istehsal güclərinin olması da yaxşı şərait yaradır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında vəziyyət bütövlükdə MDB ölkələrində olan dövlətlər kimidir. Yəni əksər müəssisələr meydana çıxan çətinliklərə vaxtında, az vəsaitlə qalib gələ bilmirlər, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalındakı çətinliklər isə onların tam gücü ilə işləməməsinə, dayanmasına və yaxud da müflisləşməsinə səbəb olur. Bu cür neqativ halların aradan qaldırılması, onlarla vaxtında mübarizə aparılması müəssisələrə olan münasibətin dəyişilməsini tələb edir. Dövlət, region, rayon, ərazi, nazirlik, komitə və müəssisələr səviyyəsində innovasiyaya əsaslanan sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, müəssisələr hər hansı bir yaranmış mühitdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilsinlər. Buna görə də respublikamızda müəssisələrin ixtiyari formalaşmış daxili və xarici bazarlara uyğunlaşdırılması ilə məşğul olan mükəmməl mexanizm yaradılmalıdır. Elə bir mexanizm ki, müəssisələri iqtisadiyyatın əsası və həlledici həlqəsi hesab etməklə onların azad və kəskin rəqabətli bazar mühitinə uyğunlaşmalarını vaxtında təmin edə bilsin.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİNİN YARADILMASI VƏ İNKİŞAFININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Milli innovasiya sisteminin yaradılması problemləri və onun aradan qaldırılması istiqamətləri

Azərbaycanda keçirilən iqtisadi reformalar dünya ölkələrinin təcrübəsinə uyğun olaraq öz məzmunu ilə ilk növbədə struktur xarakter daşıyırlar. Onların xüsusiyyəti çox hallarda istisna olan defisitlər və maliyyə xaoslarında deyil, qeyd olunanlar əsasən səbəb yox, nəticə kimi çıxış edir və daha geniş global proseslərin, istehsal tsiklinin özünün ümumi deformasiyasının əksidir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkənin iqtisadi inkişafı, texnoloji müstəqilliyi və yüksək səviyyəli iqtisadi təhlükəsizliyi üçün yeni texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın yaradılması mühüm rol oynayır. Ölkənin bu növ texnologiyaların əldə etmək istəyi onun beynəlxalq iqtisadi rəqabətdə iştirak etmək meylinin əsas indikatorudur. Bu məqsəd ilə dövlətin elmi-texniki və iqtisadi siyasətinin mühüm xüsusiyyəti yüksək texnoloji sahələrin inkişafının stimullaşdırılması olmalıdır. Aparıcı ölkələrin təcrübəsi onu da göstərir ki, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətlərinin üç əsas - əməyin, kapitalın və elm tutumlu sahələrin stimullaşdırılması arasında prioritet inkişaf olunan kimi qəbul olduğundan sonra reallaşır.

Müəssisələrin azad bazar mühitinə uyğunlaşmasında və uyğunlaşdırılmasında innovasiyanın rolu həlledicidir. Qeyd edək ki, müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşması ilə inovasiya arasında qarşılıqlı əlaqənin olması problemi dünya alimlərini keçən XX əsrin ikinci yarısından daha ciddi maraqlandıрмаğa başlamışdır. Müasir elmi-texniki nailiyyətlərə, yeniliklərin vaxtında istehsala tətbiq edilməsinə, məhsulun həyat tsiklinin uzadılmasına əsaslanan innovasiya prosesləri sonda keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal etməyi mümkün edir və məhz buna görə də müəssisə istehlakçıların rəğbətini qazanır. Müəssisələrin azad bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasında innovasiyanın aparıcı rolu da əsasən bununla izah olunmalıdır.

Hazırda elmi-texniki inqilablar nəticəsində formalaşan innovasiya prosesləri varlı və kasıb dövlətlərdəki həyat səviyyəsini təyin edir və bu ölkələrdə fəaliyyət göstərən dövlət qurumlarının, ictimai institutların, sosial-siyasi sistemin əsas göstəricisinə çevrilmişdir. Bundan başqa dünyada gedən qloballaşma proseslərini də nəzərə almaq lazımdır. Artıq belə bir fikir aydın formalaşmağa başlamışdır ki, qloballaşma şəraitində inkişaf etmək və hətta sadəcə yaşamaq belə əməyin və xərclənən kapitalın məhsuldarlığını dəfələrlə yüksəldə bilən innovasiyanın rolu ilə təyin olunur.

XXI əsrin ilk illərində inkişaf etmiş ölkələrin mütəxəssisləri elmi-texniki tərəqqinin mahiyyətini yeni kontekstdə izah etməyə meyllidirlər. Bu cür yanaşmağın səbəbini onlar kapital bazarı və yeni texnologiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin getdikcə güclənməsi ilə, “biliyə əsaslanan iqtisadiyyat” adlanan iqtisadiyyatın yaradılması uğrunda ölkələr arasında güclənən rəqabətlə, yeni texnologiyaların sosial yönümlülüyünün yüksəlməsi və biliyin, texnologiyanın, istehsal edilən məhsulun yaradılması ilə istifadə edilməsinin qlobal xarakter alması ilə izah edirlər. Bütün bunlarla yanaşı son illərdə inkişaf etmiş ölkələrin özündə belə diqqəti cəlb edən və təcili həll edilmədiyi təqdirdə iqtisadiyyatı iflic hala sala bilən ətraf mühitin çirklənməsi, əməyin və həyatın təhlükəsizliyi, yaşlı əhəlinin həyat şəraitinin saxlanmasına tələb olunan xərclərin artması, enerji daşıyıcılarının çatışmazlığı kimi problemlər ortaya çıxıb ciddiləşməsi də ölkələrdən, regionlardan, ayrı-ayrı sahibkarlardan innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsini tələb edir. Tədqiqat göstərdi ki, yeni əsrin ilk illəri bütün aydınlıqları ilə sübut edir ki, təkə inkişaf etmiş ölkələrin deyil, inkişaf etməkdə olan və çox zəif iqtisadiyyatlı ölkələrin də gələcək durumunu innovasiya həll edə bilər. Ona görə ki, sonda istehsal, tədavül və istehlakdakı xərcləri ancaq yaradılmış yeni biliklər, səmərəli texnologiyalar və təhsilin inkişafı azalda bilər.

Innovasiya prosesləri ilə müəssisənin bazar mühitinə uyğunlaşması arasında qarşılıqlı bir əlaqə mövcuddur. Əsas məsələ innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsidir ki, bu da müəssisədən prosesi optimal idarə olunmasını tələb edir. Məsələ burasındadır ki, müəssisələrdə innovasiya proseslərinin

sürətləndirilməsi çoxlu vəsait tələb etməklə yanaşı, həm də müəssisə rəhbərinin problemə münasibətindən asılı olur. İkinci tərəfdən innovasiyanın inkişafı dövlətin həyata keçirmək istədiyi elmi-texniki siyasətlə də şərtləşir. Ən başlıcası isə budur ki, dövlət innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsinə qayğı göstərməlidir. Tədqiqat göstərdi ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və müəssisələrin azad, kəskin rəqabətli və tez-tez dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşdırılması problemlərinin həllində dövlətin investisiya siyasəti mühüm rol oynayır. Bütün bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da bu məsələyə böyük diqqət yetirilir. Təhlil göstərir ki, 2000-2009-cu illərdə büdcə vəsaitlərinin o qədər də çox olmamağı istehsalat istənilən qədər investisiya ayrılmasına imkan verməsə də bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Hazırda dövlətin investisiya siyasəti sənaye və kənd təsərrüfatında istehsal strukturlarının və müəssisələrin bütün rayonlarda inkişaf etməsinin əsas şərti olan infrastrukturunu yaradılması sahəsində ortaya çıxan vəzifələrin yerinə yetirilməsi məsələlərinin həllinə yönəlmişdir. Eyni zamanda iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunda xarici investorların vəsaitlərindən də istifadə olunmuşdur. Müəssisələrin azad və kəskin dəyişən bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşmasına təsir etməsi baxımından ölkəmizdə müsbət meyllər yaranmışdır ki, bunlardan da ən əhəmiyyətli iqtisadiyyata yönəldilən investisiyanın hər il artması tendensiyasıdır.

İnnovasiyanı sürətləndirmək, elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə uyğun siyasət həyata keçirmək həddindən çox vəsait və qeyri-müəyyənlik şəraitində ciddi riskə getmək tələb edir. Burada investisiya baxımından kimin – dövlətin, yoxsa sahibkarın riskə getməsi məsələsi çox mühüm məsələdir. Məlum olduğu kimi dövlətlərin hamısı bu və ya digər səviyyədə elmi-texniki və təcrübi-layihə işlərini (ETTLİ) maliyyələşdirir və müəyyən mənada (çox zaman isə tam mənada) riskə gedirlər. Dövlət maliyyəni ayırır, sahibkarlar və yaxud da digər qurumlar isə ondan istifadə edirlər. Deməli ayrılan vəsaitlərin gələcək taleyi onların səmərəliliyi və qarşıya qoyulan texniki, texnoloji, təşkilati məqsədin əldə edilmə səviyyəsi onlardan istifadə edən qurumların dünyagörüşündən, bacarığından, elmliliyindən bilavasitə asılı olur. İnnovasiya sahibkarın öz vəsaitləri hesabına

maliyyələşdirildikdə isə vəziyyət müsbət mənada dəyişir. Bu halda investisiyanın sahibi riskə gedir və bu risk dövlət riskindən səmərəli olur. Deməli, buradan təcrübə üçün çox əhəmiyyətli olan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dövlət innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsinə maliyyə yardımı göstərməklə yanaşı güclü innovasiya yolu ilə vəsait qazana bilən sahibkarlar ordusunun formalaşmasına ciddi diqqət verməlidir.

Məsələn, ABŞ sahibkarları dövlətin məqsədyönlü dəstəyi ilə reaktor istehsalı üzrə dünya bazarında liderliyi uzun illərdir ki, öz əllərində saxlayırlar və bu da onlara milyard dollarla qazanc gətirir. ABŞ-nın “Westinghouse Electric” şirkəti 2004-cü ilin oktyabrında dövlətin razılığı ilə Çin Xalq Respublikasına 1100 MBt gücündə 2 ədəd müasir tələblərə cavab verən nüvə reaktorunu satmaq qərarına gəlib ki, bu da firmaya 3 milyard ABŞ dolları məbləğində təmiz mənfəət qazanmağa imkan verdi. Çinin nüvə bazarına bu vaxta qədər Rusiya liderlik edirdi və onun Çinə təklif etdiyi nüvə reaktorları nisbətən ucuz qiymətinə görə rəqabətə tab gətirdi. Sonradan innovasiyanın həlledici amillərindən olan yeni, yüksək texnologiyalara lazımi diqqət verilmədiyi üçün Rusiyanın istehsal etdiyi nüvə reaktorlarının ABŞ-da istehsal edilən reaktorlarına nisbətən rəqabət qabiliyyəti xeyli aşağı düşdü və buna görə də Çin bazarında ABŞ-nın istehsalına üstünlük verildi. 2004-cü ilin ortalarına baş vermiş bu hadisə bir daha sübut etdi ki, dünya miqyasında bazara müasir innovasiya tələblərinə cavab verməyən məhsul çıxarmaq sahibkarları müflis vəziyyətinə sala bilər.

Müəssisələrin gərgin rəqabət mühitinə tez və səmərəli uyğunlaşması sahibkarlardan inkişafın və müvəffəqiyyətlərin əldə edilməsi yollarına da innovasiya nöqtəyi-nəzərindən baxmağı tələb edir. İqtisadi inkişafın mənbələri müxtəlif ola bilər. Müəssisələr bazar mühitinə uyğunlaşmaq, qızgın rəqabətə davam gətirmək istəyirlərsə iqtisadi inkişaf üçün innovasiya prosesləri ilə əlaqədar olan yollara üstünlük verməlidirlər. Burada texnologiyanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər daha çox vəsait tələb etsə də sonda daha sərfəli tədbirlərə çevrilə bilər. Bu yollar imkan verir ki, kapitala və əməyə qənaət investisiyanı yeni biliklərə və texnologiyaya yönəltməklə əldə edilsin.

Hər bir müəssisədə onun fəaliyyətinə cavabdeh olan şəxs olmalıdır. Sahibkar bütün gücü ilə müəssisənin dəyişən bazar konyunkturasına uyğunlaşmasına çalışmalıdır və bu sahədə özünü ixtiraçı kimi aparmalıdır. İxtiraçı dedikdə biz adətən texnika, texnologiya və yaxud da digər bir sahədə yenilik əldə etmiş mütəxəssisin (mühəndisin, texnoloqun, layihə sahibinin və s.) əldə etdiyi yeni bir nəticəni nəzərdə tuturuq. Lakin müasir elmi-texniki inqilablar dövründə rəqabətin, qloballaşmanın hədsiz dərəcədə gücləndiyi bir şəraitdə sahibkarlar da ixtiraçı xüsusiyyətinə malik olmalıdırlar. Bu cəhət özünü müasir dövrdə iqtisadiyyatın xidmət sferasında daha parlaq göstərir. Maddi istehsalda olduğu kimi inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi daxili məhsulun 50%-dən çoxunu təşkil edən xidmət sahəsində də məhz innovasiya dövrüyyəyə cəlb edilmiş resursların məhsuldar istifadə edilməsinə həlledici təsir göstərir.

Sahibkarların bazarda özlərinə daimi yer tapması və kəskin rəqabətə tab gətirmələri üçün həyata keçirilən təkmilləşdirmə tədbirləri fasiləsiz olaraq həm məhsulun strukturunu və həm də onun istehsal texnologiyasını dəyişdirməlidir. Məsələyə bu cür yanaşmaq müəssisənin bazarın müxtəlif obyektiv və subyektiv amilləri nəticəsində formalaşmış mühitinə uyğunlaşmasına və bazarda möhkəmlənməsinə iki istiqamətdə müsbət təsir göstərir. Birincisi innovasiyanı düzgün idarə edən, vaxtında struktur dəyişiklikləri həyata keçirən və texnologiyanı təkmilləşdirən müəssisə rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edir. İkincisi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən innovasiya prosesləri müəssisələrə imkan verir ki, onlar müəyyən dövr ərzində yalnız özləri mənfəət əldə etsinlər. Bu isə əlavə varlanmaq, pul vəsaiti əldə etmək və yeni-yeni innovasiya tədbirləri həyata keçirmək imkanı əldə etmək deməkdir. Deməli bu fikir bir daha sübut edir ki, müəssisələrin bazar vəziyyətinə uyğunlaşmalarının əsas yolu innovasiya yoludur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əldə olunan mənfəətin səviyyəsi qısa müddət üçün bir anlayışdır və o, cari dövrdə müəssisənin əlində olan maddi və qeyri-maddi imkanlardan istifadə səviyyəsini xarakterizə edir. Eyni zamanda bu gün əldə olunmuş mənfəət norması kəskin elmi-texniki rəqabətin təsiri altında sanki müəssisənin gələcəkdə rentabelli işləməsi göstəricisinə çevrilir və müəssisə

gələcəkdə də rəqabətə dözümlü olur. Eyni zamanda mənfəət normasının aşağı düşməsi ağıllı sahibkar üçün bir indikator rolunu oynamalıdır. Yəni mənfəət normasının aşağı düşməsi və yaxud mütəmadi olaraq aşağı düşməsi məhsulun strukturunun təkmilləşdirilməsi zərurətinin meydana çıxmasına və texniki, texnoloji yenidənqurmalara investisiyanın yönəldilməsinin vacibliyinə işarədir. Mənfəət normasından başqa indikator kimi digər göstəricilərdən də istifadə etmək olar. Lakin bir məqam bütün sahibkarlar tərəfindən nəzərə alınmalıdır ki, innovasiya proseslərini nəzərə almamaq, elmi-texniki inkişafdan geri qalmaq sonda çoxlu vəsaitlərin mənimsənilməsinə və müəssisələrin müflisləşməsinə səbəb ola bilər. Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, yüksək mənfəət norması əldə etmək üçün innovasiya proseslərini vaxtında və düzgün idarə etmək sahibkar üçün müasir dövrdə vacib şərtlərdən biridir.

Innovasiya proseslərini idarə etmək və yeni yüksək texnologiyalara yiyələnmək yolu ilə müəssisələrin bazarda dayanıqlığını təmin etmək üçün əsas şərtlərdən biri də dövlət, sahibkar, müəssisə üçlüyünün qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsidir. Qlobal, beynəlxalq rəqabətin gücləndiyi indiki şəraitdə bu üçlüyə olan münasibət də dəyişməyə başlamışdır. Məsələ burasındadır ki, iqtisad elmi uzun illər boyu dövləti, sahibkarı və müəssisələri innovasiya prosesinin ayrı-ayrı elementləri kimi nəzərdən keçirmişdir. Müasir dövrdə mütəxəssislər inadla belə bir fikrə gəliblər ki, bu üçlük mürəkkəb sistemin qarşılıqlı əlaqələri olan həlqələridir. Bu da yeni iqtisadi maraqlardan doğur. Demokratik cəmiyyətdə dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələ sahibkar və müəssisə üçün də əhəmiyyət kəsb etməlidir və ya sahibkar və müəssisə üçün sərfəli iş dövlət üçün də sərfəli olmalıdır.

Sahibkarların müəssisə və firmaların formalaşmış bazar mühitinə uyğunlaşmasında səmərəli işləməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin səmərəli işləmək müasir dövrdə xeyli çətinləşmişdir. Konkret götürülmüş bir ölkənin sahibkarı qloballaşma şəraitində həm öz ölkəsinin və həm də xarici ölkələrin sahibkarlarından səmərəli işləməlidir ki, azad və rəqabətli bazarda öz yerini tapsın və möhkəmlənsin. Məsələyə bu cür yanaşmaq sahibkarlardan yüksək yaradıcılıq

qabiliyyəti tələb edir. Burada da innovasiya onların köməyinə gələ bilər. Məsələ burasındadır ki, səmərəliliyi də müxtəlif yollarla əldə etmək olar. Sahibkar əgər istəyirsə bazar mühitinə çevik uyğunlaşsın bu zaman o, ənənəvi həmişə məlum yollardan istifadə etməklə yanaşı prinsipcə yeni yollar axtarıb tapmalıdır. Bu cür yeni yollar isə ancaq innovasiya proseslərindən keçir. İqtisadi artımın elmtutumlu mənbələri yeniləşmə ilə bağlıdır. Sahibkar yeniləşməyə, biliyə, elmə, prinsipcə müasir texnologiyaya üstünlük verdikcə, investisiyanı istehsalın prioritet istiqamətlərinə yönəldikcə burada yaxşı mövqe tutmaq üçün də münasib şərait yaradır.

İnnovasiya yolu ilə bazar mühitinə uyğunlaşmaq müəssisələrin iqtisadiyyatın hasilat sahəsinə aid olmasına diqqəti artırmağı və istehsala kompleks yanaşmağı tələb edir. Bundan başqa müəssisələrin dinamik rəqabət mühitinə uyğunlaşması üçün ən vacib şərtlərdən biri onların sahə mənsubiyyətini nəzərə almaqla bir neçə texnoloji və təşkilati-idarəetmə məsələlərini əhatə edən innovasiya proqramlarının tərtib edilməsidir. Bu proqramlar məqsədli proqramlar olmalı və bazarın müəyyən bölməsini ələ keçirməyi nəzərdə tutmalıdır.

Konyunkturanın qeyri-müəyyən olduğu şəraitdə bu cür proqramların əhəmiyyəti daha da artır. Müəssisə çalışmalıdır ki, heç olmasa bir nomenklatura ilə yaxud da bir məhsul çeşidi üzrə daxili və xarici bazarda lider olsun. Bu məqsədlə işin əvvəlində kompleks texniki, təşkilati, iqtisadi və sosial tədbirlərin həyata keçirilməsinə və çoxlu vəsait tələb olunmasına baxmayaraq sonda müəssisənin səmərəli işinin təməli qoyulmuş olur. Bazarın müəyyən bölməsində liderliyi ələ almaq həmin məhsulun həm də artmasına səbəb olur ki, bu da müəssisənin ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksəlməsinə və həcmdən mənfəət qazanmasına səbəb olur. “Həcmdə qazanmaq” amili işə salındıqda innovasiyalaşmağa çəkilən xərclər özünü doğruldur və məhsulun maya dəyəri aşağı düşdüyünə görə (məhsulun həcmi artdıqca qeyri-proporsional artan xərclər hesabına məhsul vahidinə düşən xərclər azalır) müəssisə üçün yüksək mənfəət də əldə olunur.

Məhz buna görə də XXI əsrin ilk illərindən təşəbbüskar sahibkarlar innovasiyaya yönəldilən investisiyanı özünün iqtisadi səhnədə möhkəmlətdikləri

bazar bölməsində mövqeyinin qorunması xatirinə atılmış məcburi addım kimi qiymətləndirməyə başlamışlar. ABŞ haqqında dərc olunmuş materiallar bu deyilənlərə bir daha sübutdur. Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq ABŞ-da iqtisadiyyatın qeyri-maddi bölməsi yəni xidmət sahəsi sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar innovasiyanın bazar mühitinə uyğunlaşmasının və bazarın müəyyən bölməsində möhkəmlənməsinin aparıcı rolunu dərk etdikdən sonra innovasiya layihələrinə yönəldilən vəsaitlərin həcmi artırmağa başladılar. Belə ki, 1983-cü ilə kimi ABŞ-da ETTLİ-nə çəkilən xərclərin cəmi 5%-dən də azı qeyri-maddi sahələrə yönəldilirdisə, artıq 1993-cü ildə bu məqsəd üçün ayrılan vəsait 26%-ə çatdırıldı ki, bu da ildə 35-36 milyard dollar deməkdir. Göründüyü kimi innovasiya vəsait tələb edir və nəzərə çarpan iqtisadi sərəfə də verir. Bütün bunlar da müəssisənin bazardakı vəziyyətini dayanıqlı etməyə təminat verir.

Bunlardan başqa işə yaradıcı münasibət bəsləndikdə innovasiya sahibkarlara yeni bazarlar (bazar bölmələri) əldə etməyə imkan da yarada bilər. Bu, o zaman baş verir ki, innovasiya proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi gedişində yeni, əvvəllər dərk edilməyən alıcı tələbatları ortaya çıxır və müəssisə bu tələbatları ödəyə bilən məhsul istehsal etməyə və xidmət göstərməyə qadir olur. Deməli innovasiya proseslərini həyata keçirməklə yeni istehsal-texnoloji potensial (baza) yarandığına görə müəssisə ənənəvi məhsulların modernləşdirilmiş tiplərini, bazar bölməsinə uyğun məhsulları və ən yüksək tələbatlara cavab verə bilən prinsipə yeni məhsulların istehsalına başlamaq imkanı əldə edir. İnnovasiyaya söykənməklə azad və kəskin rəqabət mühitli bazarda öz yerlərini möhkəmləndirmək üçün müəssisələr məhsulun nomenklatura və çeşidini genişləndirmək imkanı da əldə edirlər ki, bu da sonda onlara yüksək gəlirlər gətirməyə və mənfəət qazanmağa imkan verir. Belə müəssisələr nəinki daxili bazarda habelə psixoloji baryerləri (maneələri) aşaraq yaxın və uzaq xarici bazarlarda da yaranmış mühitə belə uyğunlaşa bilirlər. Bunun üçün müəssisə yeni

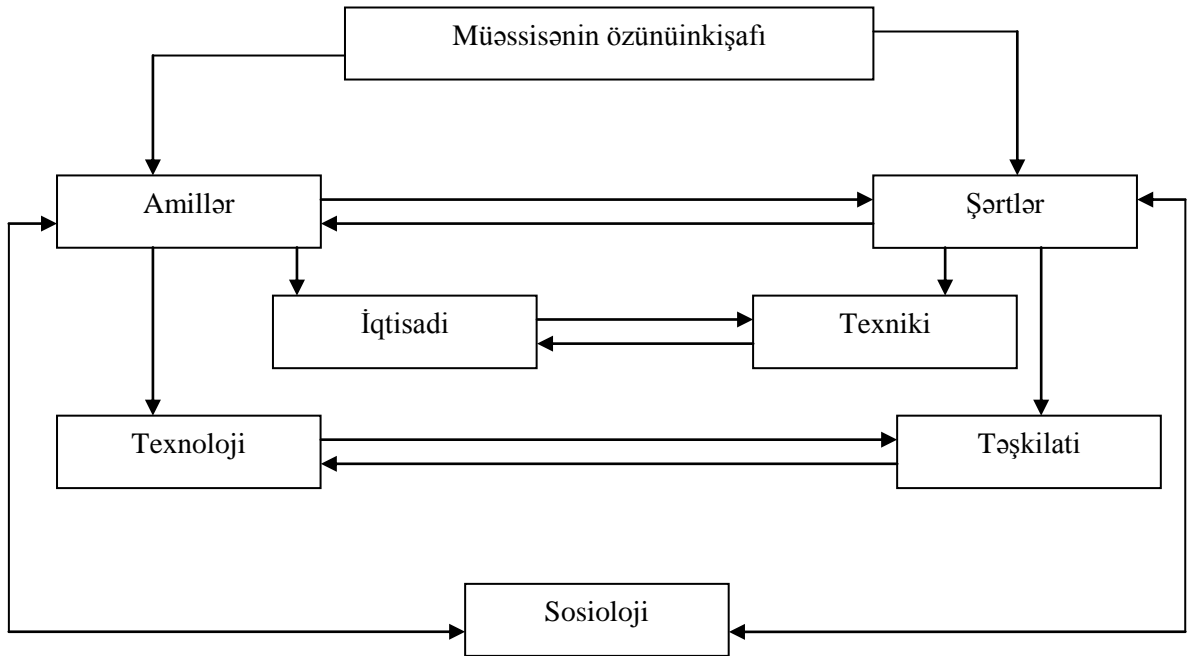
biliklərə, səmərəli texnologiyalara və kollektivin təhsilinə diqqəti artırmalı və insan amilindən geniş istifadə etməlidir.

Özünün bugünkü və gələcək inkişafını innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsində görən və bu yolla dünyada məşhurlaşan müəssisələrə bir parlaq misal kimi Cənubi-Şərqi Asiyanın Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur kimi ölkələrinin müəssisələrini göstərmək olar. Bu ölkələrin müəssisələri biliyin, texnologiyanın və təhsilin inteqrasiyasına səbəb olan proqramlar həyata keçirməyə və ETT cəhətdən mürəkkəb, elmtutumlu olan məhsullar istehsalını mənimsəməyə və onları dünya ölkələrinin bazarlarında müvəffəqiyyətlə reallaşdırmağa nail olmuşlar.

Uzun illərdir ki, dünyada inkişaf etmiş və geri qalmış dövlətlər mövcuddur. Təhlil nəticəsində aydın olur ki, bəzən çox yaxşı şəraitə, inkişaf imkalarına (təbii resurslara, yaxşı geofiziki mövqeyə, elmi-texniki potensiala və s.) malik olan dövlət bu imkanları o qədər də yüksək olmayan dövlətdən innovasiyalı iqtisadiyyat formalaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən geri qalır. Məsələn, Rusiya Federasiyasında və Yaponiyada fəaliyyət göstərən müəssisələri və bu ölkələrdə formalaşmış iqtisadiyyatın innovasiya baxımından əldə olunmuş səviyyəsini göstərmək olar. Təhlil göstərdi ki, təbii resurslarla zəngin olan Rusiyada müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşması resursları o qədər də çox olmayan Yaponiya müəssisələrinə nisbətən çox çətin baş verir. Bunun əsas səbəbi ondadır ki, Yaponiyada hökumətin bilavasitə səyi nəticəsində dövlət, sahibkar və müəssisə münasibətləri optimal şəkildə həll edilmişdir. Rusiya və bizim respublikamız da daxil olan bütün MDB məkanında dövlət, sahibkar və müəssisə üçlüyünün inteqrasiyası kəskin rəqabətli bazar mühitinə uyğun gələn şəkildə baş vermir. Burada dövlət, sahibkar və müəssisə maraqlarının ödənilməsi mexanizmi elə qurulmalıdır ki, innovasiyanın sürətləndirilməsi bu üçlüyün hər birinə sərfəli olsun. Ona görə ki, dövlət, sahibkar və müəssisə mürəkkəb sistem olan innovasiyanın ayrılmaz və qarşılıqlı əlaqədə olan həlqələridir.

Innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsi və bu yolla müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşdırılması sahəsində dövlət mühüm rol oynaya bilər. İnkişaf

etmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi nəticəsində məlum olur ki, bunun üçün ölkəmizdə “Milli innovasiya siyasəti” (MİS) konsepsiyası xüsusi hazırlanmalıdır. Bu cür konsepsiyalar bir çox ölkələrdə müxtəlif variantlarda və müxtəlif adlarda həyata keçirilməkdədir. MİS-nin metodoloji əsasını bu sahədə tədqiqat aparan və böyük nailiyyətlər əldə edən alimlərin əsərləri və əldə etdiyi nəticələri təşkil edir. Ümumi halda MİS-nin konsepsiyasında müəssisələrin innovasiya əsasında rəqabətinin təşkil edilməsi, iqtisadi inkişafda biliyin aparıcı rolunun təsdiq edilməsi, sahibkarlığın elmi əsaslarla idarə olunması və istiqamətləndirilməsi kimi zəmin və şərtlər mühüm yer tutur.

Şəkil 3. Müəssisənin özünüinkışafını təmin edən amil və şərtlər

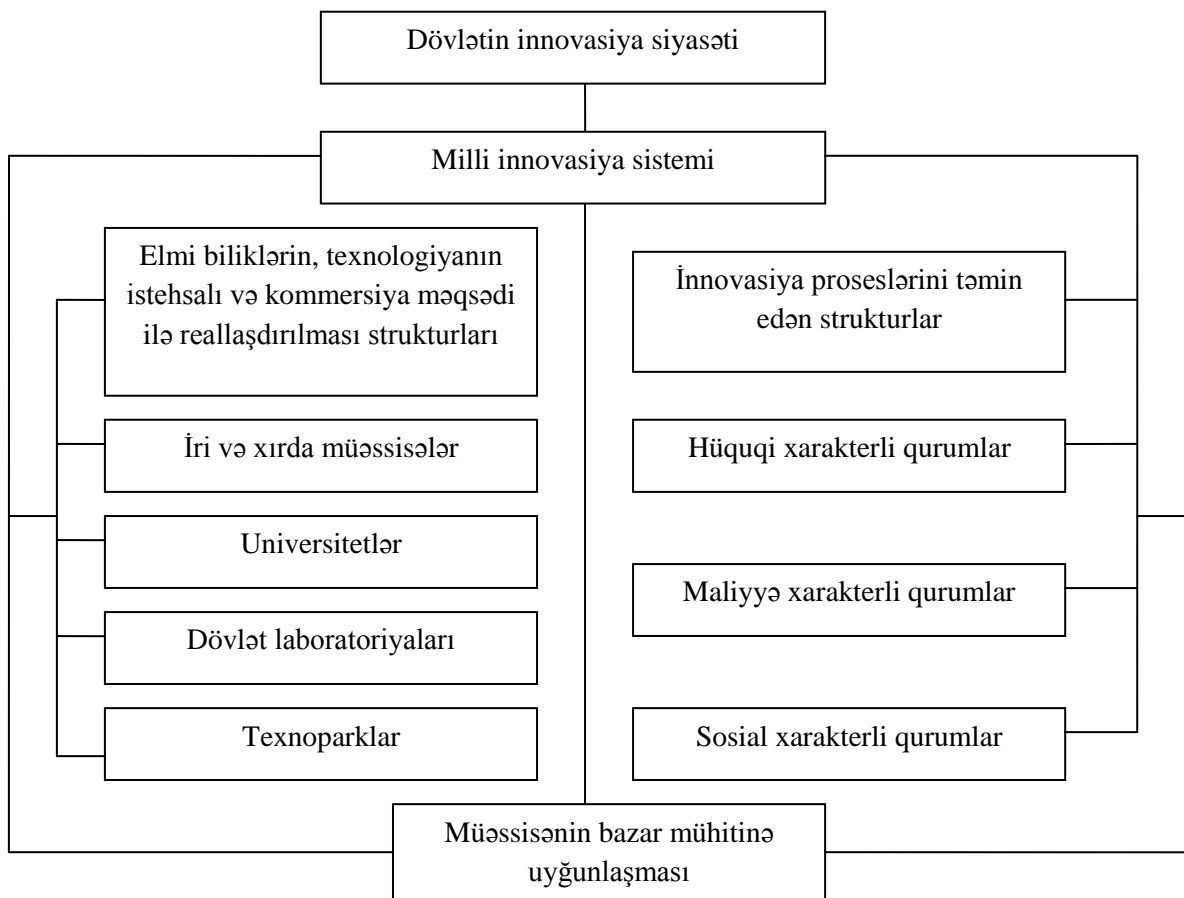
Şəkil 3-də verilən amil və şərtlər əslində innovasiya yolu ilə əldə edilə bilən özünüinkışafın fundamental zəminləridir. İnnovasiyada müvəffəqiyyət əldə etmək üçün bu zəmin və şərtlərin innovasiya sistemləri konsepsiyasına inteqrasiyasını təmin etmək lazımdır. Dövlət tərəfindən formalaşdırılan ölkənin milli innovasiya siyasəti bu cəhətdən irəliləmiş bir addım kimi özünü onda göstərir ki, belə bir sistemin olması onun əsas müddələrinin bütün sahibkarlara və dövlət strukturlarına çatdırılması innovasiyanın mahiyyətinin və əhəmiyyətinin get-gedə

hamı tərəfindən mənimsənilməsinə gətirib çıxara bilər. Nəticədə bu, ölkədə və ayrı-ayrı müəssisələrdə innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması üçün başlıca şərtidir. Biliyin iqtisadi resursa, informasiya texnologiyalarının dünya təsərrüfat sisteminin dəyişdirilməsi amilinə çevrildiyi müasir dövrdə məsələyə bu cür yanaşmağın əhəmiyyəti çox artmışdır. Son zamanlar inkişaf etmiş ölkələrdə yaradılmış analitik mərkəzlərin əsas məqsədi MİS vasitəsi ilə elmin, texnikanın, istehsalın təşkilinin inkişaf problemlərini təyin etmək və səmərəli, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın müəssisələr çərçivəsində və bütövlükə ölkə miqyasında formalaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin işlənilməsi hazırlanmasıdır.

Dövlətin innovasiya siyasətinin bir neçə məqsədi ola bilər. Bu, ölkədə məhsuldar qüvvələrin müasir inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Lakin MİS məhz elə şəkildə formalaşdırılmalıdır ki, bu da müəssisələrin və sonda ölkə iqtisadiyyatının öz-özünə inkişafı (özünüinkişaf) maksimum səviyyədə təmin edilsin. Özünüinkişafa nail olmaq innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsinin əsas məqsədi olmalıdır. Özünüinkişafı təmin etmək üçün müəssisənin inkişafının daxili amillərini (səbəblərini) dərk etmək və onları sistemləşdirmək lazımdır. Özünüinkişafın amillərini müəssisələrdə texniki və texnoloji kimi iki qrupa bölmək olar. MİS elə şərait yaratmalıdır ki, bu amillər müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşmasına müsbət təsir göstərə bilsin. Müəssisələrin innovasiya yolu ilə özünüinkişafını təmin edən daxili səbəblərə eyni zamanda istehsalın təşkili, elmi əsaslarla idarə edilməsi, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılması və müəssisənin sosial inkişafının səviyyəsi kimi amillər daxildir. Bu amillər əslində səmərəli fəaliyyətin əsas şərtləridir və bunları təşkilati, iqtisadi və sosial qruplara bölmək məqsədəuyğundur. Amillərin və şərtlərin seçilməsi, sistemləşdirilməsi və onların innovasiya proseslərinə uyğunlaşdırılması MİS-nin əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

3.2. Dövlətin innovasiya siyasəti və milli innovasiya sisteminin təkmilləşdirilməsində onun rolu

Milli innovasiya siyasətinin ana xəttində insan fəaliyyətinin bütün sahələrində formalaşmış yeniləşmənin səmərəliliyi durur. İnnovasiyanı səmərəli edən işə sahibkarlar ordusudur. Məhz buna görə də MİS-də sahibkarların yetişdirilməsi, sağlamlaşdırılması, istiqamətləndirilməsi, stimullaşdırılması, cəzalandırılması xüsusi yer tutmalıdır. Elmi əsaslar üzərində yaradılmış innovasiya yönümlü sahibkar ordusu MİS-nin səmərəliliyinin generatoruna çevrilə bilər. Bu, o deməkdir ki, sağlam düşüncəyə malik sahibkarlar MİS-nin formalaşmasında və həyata keçirilməsində başlıca rol oynamalıdırlar. Əslində sahibkarların belə fəallığı onlarda hər hansı bir dövrdə meydana çıxan bazar mühitinə uyğunlaşmaq qabiliyyəti yaradır.

Şəkil 4. Milli innovasiya sisteminin tərkibi, quruluşu və müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasında onların rolu

Dövlət qeyd edilən bu cür prosesləri idarə edərəkən sahibkarlara elə istiqamət verməlidir ki, onlar bazar mühitinə uyğunlaşmağın ən səmərəli və mötəbər yolunun innovasiya olduğunu dərk etsinlər.

Son illərdə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə milli innovasiya sistemlərinin formalaşdırılmasında ayrı-ayrı strukturların yeri, mövqeyi araşdırılır və onun strukturu təyin edilir. Milli innovasiya sistemi bir neçə strukturadan ibarət olur və onlar toplu şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin milli innovasiya sistemlərinə bir tərəfdən kiçik və böyük müəssisələr, universitetlər, dövlət laboratoriyaları, texnoparklar, digər tərəfdən isə hüquqi, maliyyə və sosial xarakterli kompleks institutlar daxil edilirlər.

Müasir dövrdə müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşmasında milli innovasiya sisteminin rolu ona görə artmışdır ki, bu vaxta qədər işlənib hazırlanan və bu məqsəd üçün istifadə edilən üsul və yanaşmalar qloballaşan rəqabət şəraitində istənilən səmərəni vermir. Müəssisə bazara məhsul çıxarda bildiyi və onunla bazarın müəyyən bölməsinin tələblərini ödəyə bildiyi halda məşğul olur və özünün pozitiv imici vasitəsi ilə tutduğu yerdə möhkəmlənir ki, bu da ancaq müəssisənin innovasiya fəaliyyəti ilə dövlətin innovasiya siyasətinin uyğunlaşdırılması nəticəsində baş verə bilər.

Şəkil 4 və 5-də verilən tərkib göstərir ki, milli innovasiya sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan strukturların məcmusudur. Bura bir tərəfdən elmi bilikləri, texnologiyaları yaradan və kommersiya məqsədi ilə reallaşdıran strukturlar, digər tərəfdən isə innovasiya proseslərini təmin edən strukturlar daxildir. İnnovasiya sistemi konkret götürülmüş bir ölkə üçün obyektiv amillərin təsiri altında formalaşdırılmalı və müəssisələrin tələbatları nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan Respublikasında və digər ölkələrdə əldə edilmiş nəticələrə və dərc olunmuş materiallara əsasən çıxartdığımız nəticə onu göstərir ki, milli innovasiya siyasəti dövlətin səyi, dəstəyi ilə işlənib hazırlansa da sahibkarların burada iştirakı əsas rol oynayır. Deməli, MİS müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşmasına iki istiqamətdə müsbət təsir göstərə bilər. Bura birincisi öz gücü, yəni MİS-nin fəal

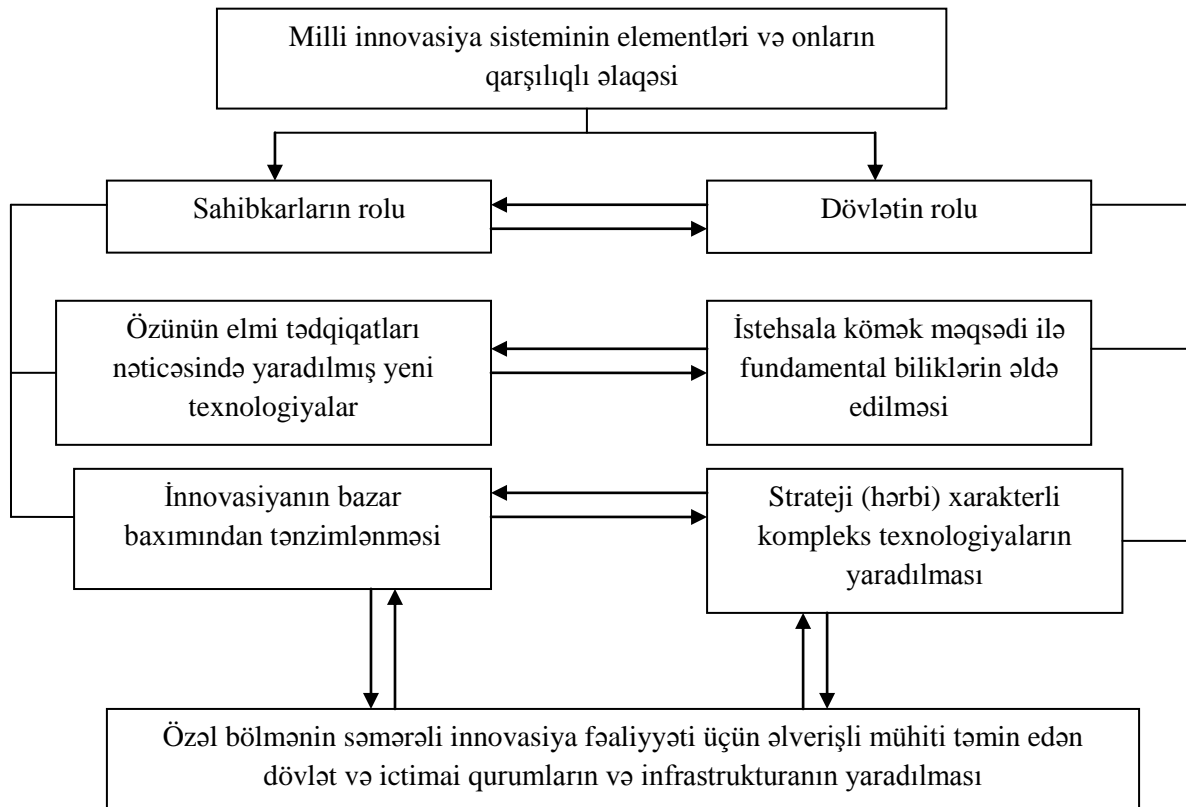

iştirakı, ikincisi dövlətin MİS daxilində həyata keçirdiyi istehsal, texniki, təşkilati-idarəetmə, hüquqi və infrastruktur tədbirlərindən faydalanmaq yolu aiddir.

MİS-nin mürəkkəb, çoxtərəfli və məqsədyönlü bir proqram olması özündə həyata keçirilən işlər kompleksi nöqtəyi-nəzərindən iki yerə ayrılır:

1. Bilavasitə sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilən işlər;
2. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən işlər.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında milli innovasiya sistemi formalaşma ərəfəsindədir. Onun gələcəkdə daha mükəmməl formalaşmasına mane olan obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. Obyektiv səbəblər 1990-cı illərdə baş vermiş dəyişikliklər ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır ki, bunun nəticəsində də innovasiya proseslərinə təkan verən maşınqayırma və digər emal sənaye müəssisələri, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri kimi iqtisadiyyatın aparıcı sahələri iflic vəziyyətinə düşmüşdür.

Şəkil 5. Milli innovasiya sistemində dövlətin və özəl bölmənin rolu

Azərbaycanda innovasiya proseslərinə mənfi təsir edən amillərdən biri də müəssisələrin düşdükləri vəziyyət ilə bağlıdır. Müxtəlif səbəblər üzündən

işləməyən və yaxud da nisbətən işləyən müəssisələri innovasiyaya olan tələbləri azalmışdır. Bundan başqa respublikamızda fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutlarının texniki bazaları zəifləmiş, işçilərinin sayı azalmış və onların fəaliyyət dairələri zəifləmişdir. Akademik və sadə elmi institutların fəaliyyəti rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına çox zəif yönəldilmişdir. Müəssisələrin dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasına ən mənfi təsir göstərən cəhət ondan ibarətdir ki, innovasiyanı sürətləndirmək, bir neçə məhsul üzrə dünya bazarında möhkəmlənmək, elmi-tədqiqat institutlarının həm maddi və həm də kadr potensialını möhkəmləndirmək, müəssisələrin pozitiv imicini formalaşdırmaq kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində həlledici əhəmiyyətə malik məsələlərin həllinin dövlət prioritetinə çevrilmə prosesi tam başa çatmamışdır.

Təhlil göstərdi ki, Azərbaycan Respublikasında son 10 ildə innovasiyalaşmaya doğru bir sıra ciddi addımlar atılmışdır ki, bazar mühitində müəssisələrin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, innovasiyanın sürətləndirilməsinə kömək göstərə bilən yeni dövlət idarəetmə strukturları yaradılmışdır. Lakin yaradılmış yeni strukturlar sahibkarlığın institusional amilini nisbətən reallaşdırsa da, onun iqtisadi, texnoloji və təşkilati amillərini lazımi səviyyədə işə sala bilməmişlər. Digər tərəfdən isə ölkəmizdə özünü göstərməyə başlamış pozitiv meyillər (sahibkarlara dövlətin bəzi məlum qayğıları, sahibkarlıq fəaliyyətini idarə edən orqanların yaradılması, güzəştli kreditlər və s.) hələlək müasir dövrün tələbinə tam olmasa da müəyyən səviyyədə cavab verən şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Dövlətin idarəetmə sistemində konservativlik və ətalət hələ də qalmaqdadır və dövlətin elmi siyasətində nəzərdə tutulan yeni, qabaqcıl ideyalar müxtəlif səbəblər üzündən (subyektiv əsaslı monopoliyanın mövcudluğu, kadrların səriştəsizliyi, dövlət strukturlarının məsuliyyətsizliyi, korrupsiya və s.) tam həcmdə həyata keçirilmir. Sahibkarlığın sürətləndirilməsinin və onların (sahibkarların) pozitiv imicinin formalaşdırılmasınınin hüquqi bazası nisbətən zəifdir, çox təkmil deyil, qanunların aliliyi hələ də müəyyən səviyyədə tam təmin olunmayıb və həyata keçirilmə mexanizmi isə elmi əsaslar üzrə formalaşmamışdır. İnnovasiyanın respublikamızda prioritet status alması sahəsində görülən işlər kəskin rəqabətli

bazar mühitinə tam uyğun gəlmir və dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər müəssisələrin yaranmış vəziyyətə uyğunlaşmasını zəif stimullaşdırır. Subyektiv əsaslar üzərində formalaşmış monopolist (inhisarçı) müəssisələr isə innovasiyanın sürətləndirilməsinə mənfi təsir göstərir.

Tədqiqat göstərdi ki, innovasiya sahəsində dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrində eyni səviyyədə olmadığı üçün əldə olunan nailiyyətlər də müxtəlifdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın ən innovasiyalaşmış sahəsi yanacaq-energetika bölməsidir. Məlum olduğu kimi bu sahə elmtutumlu sahə olmasa da hələlik iqtisadiyyatın ən sərfəli seqmentidir. Bu sahədə tələblərə uyğun innovasiya siyasəti əsasən xarici sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilir. İqtisadiyyatın digər sahələrində və xüsusən sənayenin emal bölməsində innovasiya prosesləri kəskin rəqabətli bazar iqtisadiyyatının tələb etdiyi səviyyədə deyildir. Buna görə də qeyri-neft bölməsində innovasiyanın sürətlənməsi burada fəaliyyət göstərən müəssisələrin dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşmasına müsbət təsir göstərə biləcək ən sərfəli tədbir olardı. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizin iqtisadi inkişafı əsasən hasilat bölməsi hesabına baş verir. Amma emal sənayesinin sürətli inkişafı ölkəmiz üçün nə qədər əhəmiyyəti olduğu hamıya məlumdur. Emal sənayesi innovasiya bazasında inkişaf etdirilməlidir və burada hökumət dünyada baş verən qloballaşma dalğasından istifadə edə bilər. Dünya təcrübəsi artıq sübut etmişdir ki, elmtutumlu məhsul istehsal edən və mürəkkəb texnologiyalara əsaslanan bütün emal müəssisələrində inkişaf özlərinin yüksək qloballaşma səviyyələri ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa indi bütün ölkələrdə texnoloji yeniliklər, yeni biliklər dünya ticarəti, transmilli korporasiyaların qlobal istehsal və satış şəbəkələri vasitəsi ilə reallaşdırılır. Emal müəssisələrinin yaradılmasında və fəaliyyətdə olan müəssisələri bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasında bu reallıqdan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Son dövrlərdə inkişafda olan bir sıra Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin təcrübəsi onu göstərir ki, əvvəllər ixrac yönümlü və sonradan daxili bazar üçün elmtutumlu məhsulların istehsalını təşkil etmək müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşdırılması sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin ən səmərəlisi hesab edilir.

Neft bölməsində olduğu kimi emal sənayesində də dövlətin innovasiya siyasəti dünyada baş verən və qloballaşma nəticəsində bütün ölkələrə yayıla bilən yeni investisiya proseslərinə və meyllərinə, beynəlxalq norma və qaydalara uyğun aparılmalıdır. Bu, həm ölkə iqtisadiyyatında bazar mühitinə uyğunlaşmaq qabiliyyətində olan müəssisələrin sayının çoxalmasına və həm də respublikamızın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olar. Eyni zamanda dövlət dünya iqtisadiyyatının və texnologiya bazarının məlum neqativ cəhətlərini nəzərə alan ali və qloballaşmanın mənfi tərəflərindən qorunmaq yollarını və ya onların zərərsizləşdirilməsi formalarını tapmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində apardığımız təhlil göstərir ki, neftçixarma bölməsində olduğu kimi iqtisadiyyatın digər sahələrində də beynəlxalq elmi-texniki və texnoloji əməkdaşlıq müəssisələrin kəskin rəqabətli bazar mühitinə uyğunlaşmasında və onların rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynaya bilər. MİS bütövlükdə dövlətin iqtisadi siyasəti işlənilib hazırlanarkən bütün bu hallar elmi cəhətdən nəzərə alınmalı və müəssisələrin dəyişən (kəskin) bəzən də çox mürəkkəb bazar mühitinə uyğunlaşdırılması üzrə məqsədli proqram işlənilib hazırlanmalıdır.

Müəssisələrin kəskin rəqabətli bazar mühitinə uyğunlaşması üçün dövlətin həyata keçirdiyi innovasiya siyasətində əsas yeri münasib ilkin şəraitlərin yaradılması məsələləri tutmalıdır. Bu cür ilkin şərtlərə innovasiya nəzəriyyəsinin işlənilməsi və yayılması, kadrların hazırlanması, fundamental tədqiqatların intensivləşdirilməsi, qanunların aliliyinin təmin edilməsi, innovasiya proqramına görə müəssisələrin elmi-texniki tərəqqi nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi üçün sərf etdiyi vəsaitin sığortalanması, müvafiq infrastrukturun yaranması və s. daxildir. Cəmiyyətin ümumi maraqlarını üstün tutduğu üçün dövlət bu işlərin (ilkin şərtlər nəzərdə tutulur) yerinə yetirilməsini öz öhdəsinə götürməlidir. Eyni zamanda sağlam rəqabət mühiti yaradılmalıdır. Elmtutumlu məhsul istehsal edən və yaxud da etmək fikrində olan (innovasiyanı planlaşdıran) müəssisə dövlət tərəfindən müdafiə olunmalı və ona əməli kömək göstərilməlidir. Əməli kömək müxtəlif forma və üsullarla həyata keçirilə bilər. Bu forma və üsullara vergi güzəştləri,

innovasiya üçün nəzərdə tutulan avadanlıqların amortizasiya müddətinin qısaltılması, kiçik elmi-texniki sahibkarlığın dövlət tərəfinən maliyyələşdirilməsi, kiçik, lakin elmtutumlu məhsul istehsal edən müəssisələrə investisiya yönəldən iri (imkanlı) müəssisələrin vəsaitlərinin dövlət tərəfindən sığortalanması, vençur firmaların yaradılmasına dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi göstərilməsi və s. aid edilir.

Müəssisələrin dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşmasında dövlətin həyata keçirdiyi innovasiya siyasətinin ayrılmaz hissəsi elmi-texniki tərəqqinin ərazilər (rayonlar) üzrə inkişafı probleminə həsr olunmalıdır. Rayonların özlərində dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən elmi-tədqiqat mərkəzləri yaradılmalı və onlar bu ərazidə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sağlamlaşdırılması və kəskin bazar mühitinə uyğunlaşdırılması üzrə təkliflərini Azərbaycan Respublikası Hökumətinə verməlidirlər. Bu təkliflərə əsasən dövlətin milli elmi-texniki prioritetləri formalaşdırılmalı və lazım gələrsə, dövrün tələblərinə uyğun dəyişdirilməlidir. Elmin, texnikanın və texnologiyanın respublikanın rayonlarında inkişafını təmin etmək, onlarda məsuliyyəti artırmaq, innovasiyanın sürətlə yayılması üçün şərait yaradar. Rayonlarda xüsusi elmi-tədqiqat strukturları (elmi-tədqiqat mərkəzləri, qabaqcıl texnologiya mərkəzləri) yaratmaqla müəssisələrin bazar mühitinə uyğunlaşdırılması üsulundan bir çox qabaqcıl ölkələr müvəffəqiyyətlə istifadə edirlər. ABŞ-da bu cür elmi-texnoloji mərkəzlər müvafiq ali məktəblərin himayəliyi altında yaradılır və müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilir. Əldə olunmuş materialların təhlili göstərir ki, ABŞ-da ayrı-ayrı ştatlarda yaradılmış elmi-texniki mərkəzlərin maliyyələşdirilməsində yerli büdcə vəsaitlərindən və fərdi investorların vəsaitindən geniş istifadə edilir. Məsələn, Nyu-York ştatında 1983-cü ildə formalaşdırılmış belə mərkəzlərin fəaliyyət göstərməsində ştatın (25 milyon dollar) və fərdi firmaların (50 milyon dollar) pul vəsaitləri əsas yer tutur. Ölkənin rayonlarında yaradılan elmi-tədqiqat mərkəzləri firmaların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsində və ümumiyyətlə onların fəaliyyətinin sağlamlaşmasında mühüm rol oynayır. Belə mərkəzlər dövlətin innovasiya siyasətində iştirak edirlər. Yəni əslində bu növ elmi-tədqiqat mərkəzləri dövlətin innovasiya siyasətində nəzərdə

tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsində əməli kömək göstərirlər. Dövlətin innovasiya siyasəti vasitəsilə müəssisələrin dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşdırılması məsələsinin həllində bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, bu da ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ölçülərinə görə strukturudur. Xarici ölkələrin bu sahədə olan təcrübəsi göstərir ki, kiçik və orta müəssisələrə ciddi fikir verilsə də inkişaf etmiş ölkələrdə iri müəssisələr innovasiya proseslərində başlıca rol oynayırlar. Məhz nəhəng şirkətlər əmtəə və xidmət bazarında yeni texnologiyaların kommersiyalaşması prosesini həyata keçirirlər və dövlət digər müəssisələrin də bazar mühitinə uyğunlaşdırılmasında bu cür müəssisələrdən istifadə edir. Buradan belə bir praktiki əhəmiyyəti olan nəticə çıxarmaq olur ki, Azərbaycan Respublikasında rəqabət qabiliyyətli iri müəssisələrin formalaşdırılması vaxtı çatmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin, rayonların (ərazilərin) və bütövlükdə ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin amili innovasiya hesab edilir. Dövlət bütün imkanlarından istifadə edib innovasiya mühiti formalaşdırmağa səy göstərməlidir. Keçən əsrin 90-cı illərində inkişaf etmiş ölkələr bu məsələni həll etmək üçün ölkənin elmi, sənaye və regional innovasiya siyasətlərini birləşdirmək yolundan istifadə etdilər. İnnovasiyaya çəkilən xərclər, ondan ələ edilən gəlirlər və innovasiyanı stimullaşdıran vəsaitlər sonda iqtisadi, maliyyə, marketinq, qanunvericilik, vergi, mədəni, psixoloji kimi mühüm amillər kompleksi ilə təyin olunur ki, onlar da dövlətin təsiri və lazım gəldikdə birbaşa iştirakı ilə formalaşır.

Elmi-texniki yeniliklərin uğurunun və uğursuzluğunun tədqiqatı təkrar olunan faktlar sırasını aşkar edir. Bir və ya bir neçə faktor və şəraitlərin olmaması yeniliyi uğursuzluğa düşür etdiyini yazmaq kifayətdir. Əslində bu, müəyyən qədər şişirtmədir. Lakin nəzərə alsaq ki, həmişə istisnalar da mövcuddur və belə olan halda yeniliyin effekti o qədər inandırıcı olur ki, hətta pis idarəetmədə belə uğur sığortalınır. Amma belə istisnalar idarəçiliyi bütün faktor və şərtləri təmin etməkdən azad etmir, hansı ki, təcrübənin də göstərdiyi kimi yeniliyin uğurlu, geniş spektrdən realizə edilməsi üçün vacib sayılır. Burada ən vacib faktorlara aiddir:

1. Bazara istiqamət;
2. Təşkilatın məqsədləri ilə uyğunluq;
3. Layihələrin seçiminin qiymətləndirilməsinin səmərəliliyi;
4. Layihələrin effektiv idarə edilməsi və nəzarəti;
5. Yaradıcı ideyaların mənbəyi;
6. Təşkilatların yenilikləri qəbul etməsi;
7. Fərdi və kollektiv məsuliyyət;

Elmi-texniki yenilikləri dəyişiklik kimi götürərək onların bazarın tələbatına olan böyük təsirini göstərmək mümkündür. İxtira və yenilik anlayışları arasında müəyyən fərq vardır. İxtira - formullaşma, ideyaların irəli sürülməsidir. Yenilik - istifadəsi, yəni elə bir proses hansı ki, ixtira və yaxud ideya öz iqtisadi mənasını əks etdirir. Başqa sözlə ixtira yeniliyə keçir və bazarda nailiyyət qazanır. Lakin ETTKİ və marketing arasında qoyulan məsələlər ciddi çətinliklər ilə qarşılaşır. Hətta elmi-texniki yeniliklərin inkişafı dövründə və belə olan halda onun həlli vaxtı-vaxtında və dolğun teoretik əsaslanması ilə bağlıdır.

Belə bir vəziyyəti qeyd etmək vacibdir ki, hansı ki, sənayedə bir çox tədqiqatçı və ixtiraçılar müasir dövrdə onun ədalətini inkar edirlər. Buna baxmayaraq son illər ərzində bu sahədə bir çox uğurlar əldə edilmişdir və tam aydındır ki, burada müəyyən səviyyədə bazar istiqaməti nisbətən azdır və bu da bir çox məsələlərdə uğursuzluqların səbəbidir. Hətta bir çox qabaqcıl elmi-texniki şirkətlərin fəaliyyətində belə və bu, elmi-texniki işçinin günahı hesab edilməməlidir.

Bu problemlərin həlli təhsil sisteminin inkişafında dəyərli mütəxəssislərin hazırlanmasında, hansı ki, ETTKİ tərəfindən aparılır, satış idarəetməsi və nəhayət ümumi vəziyyətlə bağlıdır. Burada 2 əsas problemlə sahəni göstərmək olar:

- Kommunikal çətinliklər;
- Şirkətin struktur təşkilatları, hansı ki, ETTKİ-də məşğul olan işçilər və marketing mütəxəssisləri arasında sıx əlaqə yaratmaq əvəzinə, maneəçilik törədir.

Bu, kommunikasiya maneələrinin azalmayan əhəmiyyəti Berford Universitetində kurs dinləyən ETTKİ-nin 175 rəhbəri və elmi-texniki bölməsi

tərəfindən təsdiq edilir. “Siz öz şirkətinizdə yenilik üçün ən əsas maneənin nə olduğunu düşünürsünüz?” sualına sorğu olunanların 72%-i kommunikasiya səviyyəsinin və ya marketinq bölmələrinin və onların rəhbərlərinin qarşılıqlı əlaqələrini qeyd ediblər. Digər faktorlardan heç biri cavabların 20%-dən artığını əks etdirməmişdir. Bu sorğuda əsasən iri tədqiqat təşkilatların işçiləri iştirak etmişdir. Ola bilsin ki, bölmələr ilə əlaqə daha sıxdır, görünən çətinliklər o qədər də ciddi deyil. Həmin universitetdə kurs keçən marketinq bölmələrinin rəhbərləri arasında aparılan qeyri-formal analoji sorğu göstərdi ki, onların fəaliyyəti ilk növbədə istehlakçılara yönəldilmişdir, yəni şirkətdən xaricdir. Yeni məhsulların istehsalı üçün cavabdeh olanlara müntəzəm bazar informasiyasını verən əsas kanal kimi onların rolu ikinci dərəcəli kimi qiymətləndirilmişdir.

Məlumdur ki, yeni məhsulların yaranmasının ideyası adətən bazar tələbatına uyğun və ya ETTKİ-nin daxili bölmələrində yaranır. Bu iki yoldan hansının daha çox məhsuldar olması haqqında fikirlər çox vaxt bir-birinə ziddir və çox vaxt öz fikrini söyləyən işçinin funksional istiqamətindən asılıdır. Lakin bir sıra tədqiqat layihələrinin öyrənilməsi göstərmişdir ki, yeniliklərin əsasında yatan ideyaların 1/4-dən 1/3-ə qədər olanlar ETTKİ-nin daxili bölmələrində yaranmışdır. Bu ideyaların xüsusi olaraq əhəmiyyəti o zaman daha yüksək olur ki, onlar radikal iri yenilikləri təyin edir və yeni sferaları açır. Nəticədə istehlakçılara istiqamətlənmiş əlavə proqramlara aparır.

Bu qeyd edilən nisbətlər nə qədər dəqiq olsalar da aydındır ki, ETTKİ və marketinq ideyaların əsas mənbəyinə qulluq edirlər və onların inkişafı zəif kommunikal və qarşılıqlı anlayışın olmamasına söykənir. Son illərdə “texnoloji irəliləyiş” termini “bazar tələbatı ilə yaranan” termininə zidd olaraq tənqidi mənada səslənirdi. Baxmayaraq ki, bunun özü müsbət qiymətləndirilirdi. Belə əksdurma fikir ayrılığına gətirib çıxarır. Texniki və bazar qarşılıqlarının məhsuldar olması bu iki sahənin arasında sıx kontaktların yaranması məhz yalnız sıx təşkilatçılıq yolu ilə yarana bilər. Belə ki, bir çox hallarda ETTKİ-nin rəhbərləri bazarın imkanlarını yüksək qiymətləndirir və bu halda uduzurlar. Həmçinin marketinq mütəxəssislərini inandırırırlar ki, onlar öz ideyalarından vaz keçsinlər,

ondan ötrü ki, onların ideyası qısa müddətlidir və bazar siyasətinə uyğun gəlmir. Analoji olaraq tədqiqatçılar və ixtiraçılar ideyadan vaz keçə bilərlər hansı ki, bu, bazar anlayışlarından əmələ gəlmişdir.

ETTKİ və digər təşkilat rəhbərlərinin arasında olan kommunikasiyanın səmərəliliyinin aşağı olması onların özünü qiymətləndirmə fərqi ilə izah olunur. Tədqiqatçı və ixtiraçı ilk növbədə özünü peşəkar kimi qələmə verir, əsla işgüzar adam kimi özünü göstərmir. Onların aldığı təhsil və təbii maraqları digər şirkətlərin əməkdaşları ilə ünsiyyət saxlamağa imkan yaradır. Amma bu, öz təşkilatlarının işçiləri ilə heç də belə deyildir.

K.Margerison və K.Elliot ETTKİ-nin 42 rəhbərinin müayinəsini aparmış və belə nəticəyə gəlmişlər: “Bizim apardığımız tədqiqatdan görünür ki, ETTKİ-nin rəhbərləri üçün əsas faktor özünə qulluq hesab edilir və konkret təşkilatın işi az maraq doğurur. Bu da idarəetmə təşkilatının və bazar tədqiqatının nisbətərini sabitləşdirir”.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya mövzusunun nəzəri-metodoloji tədqiqi əsasında elmi-praktiki əhəmiyyəti üzrə aşağıdakı nəticə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

– Keçid dövrünün ilkin mərhələsindən başlayaraq həyata keçirilən islahatlar müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına yönəldilməlidir. İslahatların səmərəliliyi milli iqtisadiyyatın idarə edilməsindən, milli iqtisadiyyatın idarə edilməsi səviyyəsi isə islahatların səmərəliliyindən qarşılıqlı olaraq bir-birindən asılıdır. Milli iqtisadiyyatın idarə edilməsinin mahiyyəti haqqında mütəxəssislər fərqli fikirlər irəli sürsələr də, son nəticədə bu, iqtisadiyyatın milli dövlət maraqlarına uyğunluğu ilə səciyyələnir. Bu vəziyyət eyni zamanda iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəli mexanizmini yaratmağa yeni imkan açır;

– Milli innovasiya sisteminin formalaşması, inkişafı və innovasiyaların tətbiqinin idarə olunmasının səmərələşdirilməsi prosesinin səciyyəvi cəhətləri ondadır ki, həyatın bütün sahələrini əhatə etdiyi üçün onun kompleks xarakter almasıdır. İnnovasiyaların sistemli olması, cəmiyyətin hər hansı bir ünsüründə və yaxud həyatın bütün sahələrində (əsasən iqtisadiyyat və idarəetmə) baş verən dəyişikliklər digər sahələrdə (məsələn, mədəniyyət və təhsildə) öz əksini tapır;

– İnnovasiyaların tətbiqi qlobal xarakter daşıyır. Qərbdə başlanan innovasiyalaşma sonralar bütün dünyaya yayılmağa başlamış və bu vəziyyət müasir dövrdə sürətlə davam etməkdədir. İnnovasiyalaşma davamlı xarakter daşıyır. Bu proses birdəfəlik deyil, yəni mərhələ-mərhələ özünü göstərir. İnnovasiyalaşma eyni tipli və düzxətli differensial xarakterə malikdir. Onların tətbiqi hər bir ölkədə müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Çünki bu və ya digər şəkildə ənənəvi milli iqtisadiyyata və etik normalara əsaslanır ki, innovasiyalaşma prosesi onlardan tam imtina olunmasını tələb etmir;

– Milli innovasiya sisteminin formalaşması və innovasiyalı idarəetmə anlayışı ilə bağlı bir sıra kateqoriyaların məzmununun araşdırılması ilk növbədə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, innovasiyanın məxsusi məzmunu

akademik olaraq ilk növbədə innovasiya fəaliyyətinin və innovasiya menecmentinin əsas funksiyası dəyişiklikləri (yenilikləri) optimal idarə etməkdir;

– İnnovasiyanın funksiyaları və prosesləri klassik, neoklassik və neolibəralizm cərəyanları tərəfindən daha dolğun araşdırılmışdır. Lakin bu zaman innovasiya haqqında nəzəri biliklərin səviyyəsindən asılı olaraq bu və ya digər funksiyanın rolu ön plana çəkilmiş, bəzən isə həmin funksiyalara xalis empirik mövqedən yanaşılmışdır. Buna baxmayaraq hal-hazırda innovasiya prosesi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, tədavül xərclərinin azaldılması və məhsul satışında keyfiyyət tələbatlarının yüksəldilməsi və qiymətin aşağı salınması ilə müşahidə olunur. Məhz yeniliklərin dəqiq mexanizminə arxalanaraq firmalar öz məhsullarının rəqabətə davam gətirməsini təmin edir və tələbatın formalaşmasında təşəbbüsü əldə saxlayırlar;

– Milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafında innovasiyalı idarəetmənin səmərəliliyinin istiqamətləri kimi innovasiya layihələrinin məsələlərinin çətinliyindən asılı olaraq ilk mərhələdə innovasiya prosesinin həll olunması kifayət qədər müxtəlif olması ilə yanaşı, qismən böyük innovasiya layihələrinin işləmələrində, mənimsənilməsində elmi-tədqiqat işlərinin sistemli inteqrasiya nəticələri həyata keçirilməlidir. Bu mərhələdə işin icraçıları universitetlərin elmi, mühəndis-texniki işçilərinə üstünlük verilməlidir;

– Milli innovasiya sisteminin yaradılmasında dövlətin innovasiya siyasətinin bir neçə məqsədi olmalıdır. Bu da ölkədə məhsuldar qüvvələrin müasir inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Milli innovasiya sistemi elə formalaşdırılmalıdır ki, həm müəssisələrin, həm də sonda ölkənin milli iqtisadiyyatında öz-özünə inkişaf maksimum səviyyədə təmin edilsin;

– Dövlətin innovasiya siyasətində milli innovasiya sisteminin elementləri onu göstərir ki, innovasiya sahəsində dövlətin tənzimlənməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrində fərqli səviyyədə olduğu üçün əldə olunan nailiyyətlər də müxtəlifdir. Eyni zamanda innovasiyaların tətbiqinin idarə olunmasına uyğun olaraq biznesin təşkilati strukturunun təsnifatlaşdırılmışdır;

– Araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda innovasiyaların tətbiqinin xüsusiyyətləri və onun idarə olunmasının səmərələşdirilməsinin optimallaşdırılması sosial-iqtisadi məsələlərin həmin sektor çərçivəsində ardıcıl həyata keçirilməsini, idarəetmə pillələrinin də fəaliyyətinin düzgün əlaqələndirilməsini tələb edir. Eyni zamanda bu, qeyri-neft sektorunda idarəetmə funksiyasının səmərəliliyindən bilavasitə asılıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: ARDSK, 2014
3. Azərbaycan rəqəmlərdə. Bakı: ARDSK, 2014
4. A.B. Abbasov “Biznesin əsasları”, Bakı: “Nurlan”, 2005, 656 s.
5. T.Ə. Quliyev “Menecmentin (idarəetmənin) əsasları”, Bakı: “Nağıl evi”, 2001, 520 s.
6. Qasimov F.H., Əliyev T.N., Nəcəfov Z.M. “Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi”, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 680 s.
7. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. “İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri”, Bakı: “Elm”, 2009, 416 s.
8. Əzizova G.A. “Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti”, Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2012, 212 s.
9. Hüseynova A.D. “Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili”, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 385 s.
10. A.H. Tağıyev, H.R. Köçərli “İnnovasiya siyasəti”, Bakı: “Təknur”, 2013, 160 s.
11. Nəcəfov Z.M. “Milli innovasiya sistemlərinin əsasları”, Bakı: Elm, 179 s.
12. A.H. Tağıyev “İnnovasiya (3 sayılı broşura)”, Bakı: “Təknur”, 2012, 64 s.
13. M.C. Atakişiyev, Q.S. Süleymanov “İnnovasiya menecmenti”, Bakı: “Təfəkkür” NPM, 2004, 136 s.
14. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları”, Bakı, 2011
15. A. H. Tağıyev, İ.B. Əmirov “İnnovasiya menecmenti”, Bakı: “Təknur”, 2010, 192 s.
16. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. “Dövlətin iqtisadi siyasəti”, Bakı, 2011
17. Şəkərəliyev A.Ş. “Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi”, Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2011, 542 s.
18. Akif Musayev “İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırılması”, Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2014, 184 s.

19. G.Ə. Əhmədov “Kənd təsərrüfatında innovasiyaların tətbiqi istiqamətləri”, Bakı: “Elm”, 2010, 484 s.
20. A.H. Tağıyev “İnnovasiya (Broşura-ön söz)”, Bakı: “Təknur”, 2012
21. A.H. Tağıyev “İnnovasiya (1 sayılı broşura)”, Bakı: “Təknur”, 2011, 45 s.
22. A.H. Tağıyev “İnnovasiya (2 sayılı broşura)”, Bakı: “Təknur”, 2012, 56 s.
23. Qasimov F.H., Həsənova P.Ə. “Azərbaycanda təbii inhisarçılıq sferasında innovasiya fəaliyyəti”, Bakı: Elm, 2010, 300 s.
24. Abasova S.H. “Texnologiyalar və yeniliklərin idarə edilməsi”, Bakı, 2008
25. Muradov A.N. “Elmi-texniki potensial: əsas inkişaf meyilləri və problemləri”, Bakı, 2005, 324 s.
26. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2012-ci il
27. Azərbaycan Respublikası milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafı proqramı (layihə). Bakı, 2009
28. Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 may 2009-cu il tarixli sərəncamı
29. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118 nömrəli fərmanı
30. Xarici investisiyanın qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992
31. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
32. Əhmədov M.A. “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması”, Bakı, 2003
34. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2012
35. R. Mehdiyev “Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti”. Azərbaycan qəzeti, 2011-ci il, №201

36. Hüseynova A. Azərbaycanca innovasiya infrastrukturunu // AMEA Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyasının İnnovasiya bülleteni, 2012, №2, s. 78-82
37. Qasimov F.H. Azərbaycanca dövlət innovasiya siyasəti // AMEA Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2010, №3 (4), s. 7-14
38. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. Milli innovasiya sisteminin kompleks proqramı // AMEA Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2011, №1(5), s. 3-9
39. Nəcəfov Z.M. Azərbaycan Respublikasında milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafı. i.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakı, 2011, 40 s.
40. Nəcəfov Z.M. İnnovasiyanın əsas anlayışları / Elmi-praktiki seminarın materialları, Bakı: Elm, 2006, s. 129-139.
41. Hüseynova A.D. Milli innovasiya sisteminin qiymətləndirmə indikatorları // AMEA Xəbərləri, Elm və innovasiya, 2011, №1 (5), s. 10-14
42. Qasimov F.H. Azərbaycanca innovasiyanın vəziyyəti və onun inkişaf perspektivləri // AMEA Xəbərləri, Elm və innovasiya seriyası, 2009, №1, s. 4-10
43. Qasimov E. İnnovasiya sahəsindəki uğurlar inkişafın təzahürüdür. Respublika, 23 fevral 2013, s. 1
44. Qasimov E. “Dövlətimizin innovasiya siyasəti Azərbaycanın inkişafında müstəsna rol oynayır”. Respublika, 22 dekabr 2013
45. A.H. Tağıyev “İnnovasiya sual-cavabda (Broşura)”, Bakı: Təknur, 2015
46. “Müstəqillik illərində Azərbaycanda innovasiyaların inkişafı - məqalə toplusu”, AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Bakı, 2011, 225 s.
47. Qasimov F., Hüseynova A. “Milli innovasiya sistemi və onun informasiya təminatı”, Samara: “Ac Гард” nəşriyyatı MSC, 2013, 382 s.
48. Süleymanov Q.S. “Respublikanın iqtisadi inkişafında innovasiya siyasəti və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri” // ADİU Milli İqtisadi İnkişafın Azərbaycan modeli” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2007
50. Elmi-Texniki Tərəqqi Lüğəti. Bakı, 1999, 453 s.
51. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. - М.: Прогресс, 1982

52. Медынский В.Г. Инновационный менеджмент: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2008, 295 с.
53. Г. А. Маховикова, Н. Ф. Ефимова Инновационный менеджмент. – М.: Эксмо, 2010, 208 с.
54. Инновационная экономика / Под ред. А.А. Дынкина, Н.И. Ивановой. М.: Наука, 2001
54. Инновационный менеджмент: Учебное / Под ред. Л.Н. Оголевой. М.: Инфра-М, 2008, 238 с.
55. Лапин Н.И. Теория и практика инноватики: Учеб. пособие. М.: Университетская книга, 2008, 328 с.
56. Управление инновациями. Теория и практика / Под ред. Ю.В. Вертакова, Е.С. Симоненко. М.: Эксмо, 2007
57. Экономика инноваций / Под ред. В.Я. Горфинкеля. М.: Инфра-М, 2009
58. Иванова Н. Национальные инновационные системы // Вопросы экономики, 2001, №7, с. 59-70
59. Акимов А.А., Гамидов Г.С. Системологические основы инноватики, С. Петербург, 2002
60. Иванова Н. И. Национальные инновационные системы. М.: Наука, 2002
61. Freeman C. The national system of innovation in historical perspective // Cambridge journal of economics, 1995, №19
62. National innovation systems. A comparative analysis / Ed. R. Nelson. Oxford: Univ. Press, 1993
63. National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning / Ed. B.A. Lundvall. L.: Pinter, 1992
64. <http://www.innovasiya.az>
65. <http://www.stat.gov.az>
66. <http://economy.gov.az>
67. <http://maliyye.gov.az>
68. <http://e-qanun.gov.az>
69. <http://prezident.az>

70. <http://www.respublica-news.az>
71. <http://www.iqtisadiyyat.com>
72. <https://globalinnovationindex.org>
73. <https://www.wikipedia.org>

X Ü L A S Ə

İşdə milli innovasiya sisteminin formalaşmasının makroiqtisadi problemlərinin nəzəri metodoloji əsasları, davamlı iqtisadi inkişaf şəraitində milli innovasiya sisteminin formalaşmasının nəzəri əsasları, innovasiyalı idarəetmə, innovasiya prosesi və onun xüsusiyyətləri, innovasiya sistemi və onun səmərəliliyinin artırılması məsələləri verilmişdir.

Daha sonra milli innovasiya sisteminin formalaşmasının müasir makroiqtisadi amillərinin təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş innovasiya və innovasiya layihələrinin iqtisadiyyatda rolu açıqlanmış, Azərbaycan Respublikasında milli innovasiya sisteminin formalaşmasının mərhələləri və istiqamətləri verilmişdir.

Yekunda Azərbaycanda milli innovasiya sisteminin yaradılması və inkişafının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, milli innovasiya sisteminin yaradılması problemləri və onun aradan qaldırılması istiqamətləri göstərilmiş, dövlətin innovasiya siyasəti və milli innovasiya sisteminin təkmilləşdirilməsində onun rolu açıqlanmışdır.

İşdə nəzəri və praktik əhəmiyyətli nəticələrə gəlinmiş və təkliflər verilmişdir.

Р Е З Ю М Е

В работе исследовано теоретические и методологические основы макроэкономических проблем формирования национальной инновационной системы в условиях устойчивого экономического развития, особенности инновационного управления, инновационного процесса и проблемы повышения его эффективности.

Далее в работе проанализировано и оценено современные макроэкономические факторы формирования национальной инновационной системы, раскрыта роль в экономике инноваций и инновационных проектов,

дана стадии и пути формирования национальной инновационной системы Азербайджанской Республики.

Кроме этого в диссертационной работе показана пути совершенствования создания и развития национальной инновационной системы в Азербайджане, проблемы, стоявшие перед этим и пути их решения, раскрыта государственной инновационной политики и его роль в совершенствования национальной инновационной системы.

В работе нашло отрешения теоретические и практические важным результаты.

S U M M A R Y

In work it is investigated theoretical and methodological bases of macroeconomic problems of formation of national innovation system in the conditions of steady economic development, feature of innovative management, innovation process and a problem of increase of its efficiency.

Further in work it is analysed and estimated modern macroeconomic factors of formation of national innovation system, the role in economy of innovations and innovation projects is opened, given a stage and a way of formation of national innovation system of the Azerbaijan Republic.

Besides in dissertational work it is shown a way of perfection of creation and development of national innovation system to Azerbaijan, the problems facing to it and a way of their decision, it is opened the state innovation policy and its role in perfection of national innovation system.

In work has found dismissals theoretical and practical important results.